

Halla kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 **Gotlands
Museum**

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.

Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Halla socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	10
Nulägesbeskrivning	13
Kyrkobyggnaden.....	28
Kyrkans huvuddrag.....	28
Byggnadshistorik	33
Nulägesbeskrivning	41
Restaureringar	136
Arkeologi	145
Värdering.....	146
Allmänt.....	146
Bruksvärden	148
Kyrkobyggnaden.....	148
Kyrkans inventarier	150
Kyrkogården	150
Händelselista Halla kyrka	152
Lagskydd.....	156
Källor och litteratur.....	158
Otryckta källor.....	158
Tryckta källor.....	158
Kartor	158

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytaga bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

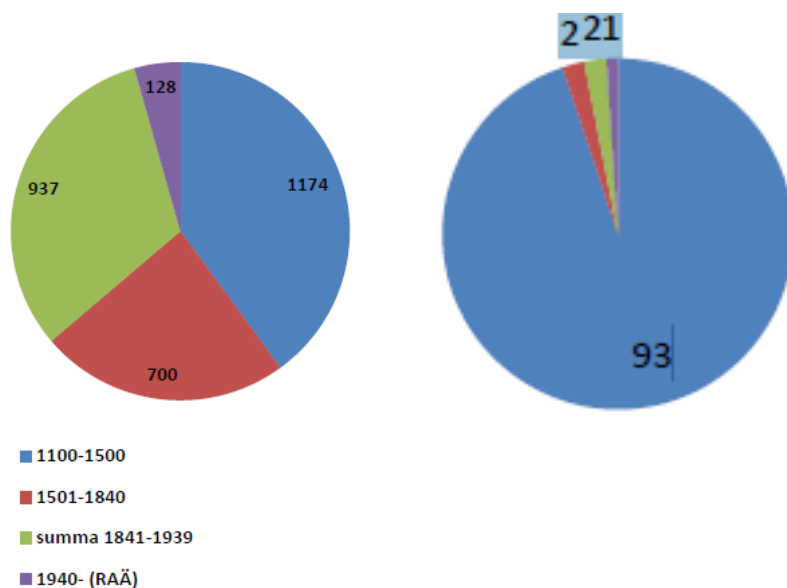
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt

nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasin väggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Halla socken

Halla kyrka ingår i Romaklosters pastorat. Den är belägen på mellersta Gotland, ca 25 km från Visby. Sockenen är en typisk jordbruksbygd. År 2019 var antalet invånare 256.

Kyrkomiljön

Halla kyrkogård ligger på den västra sidan av en liten höjdsträckning. Kyrkogården omges av öppna marker i väster, öster och norr. I söder ligger ett parkområde med trädplanteringar. Från söder leder en ingång kantad av en trädrad med tujor till kyrkogården

Söder om kyrkogården finns en parkeringsplats samt en förrådsbyggnad med toalett. Öster om kyrkogården löper den gamla vägen mellan Roma och Dalhem, den nya vägensträckningen går väster om kyrkogården.

Halla kyrkomiljö fotograferad 2019. Pär Malmros, Visby stift.

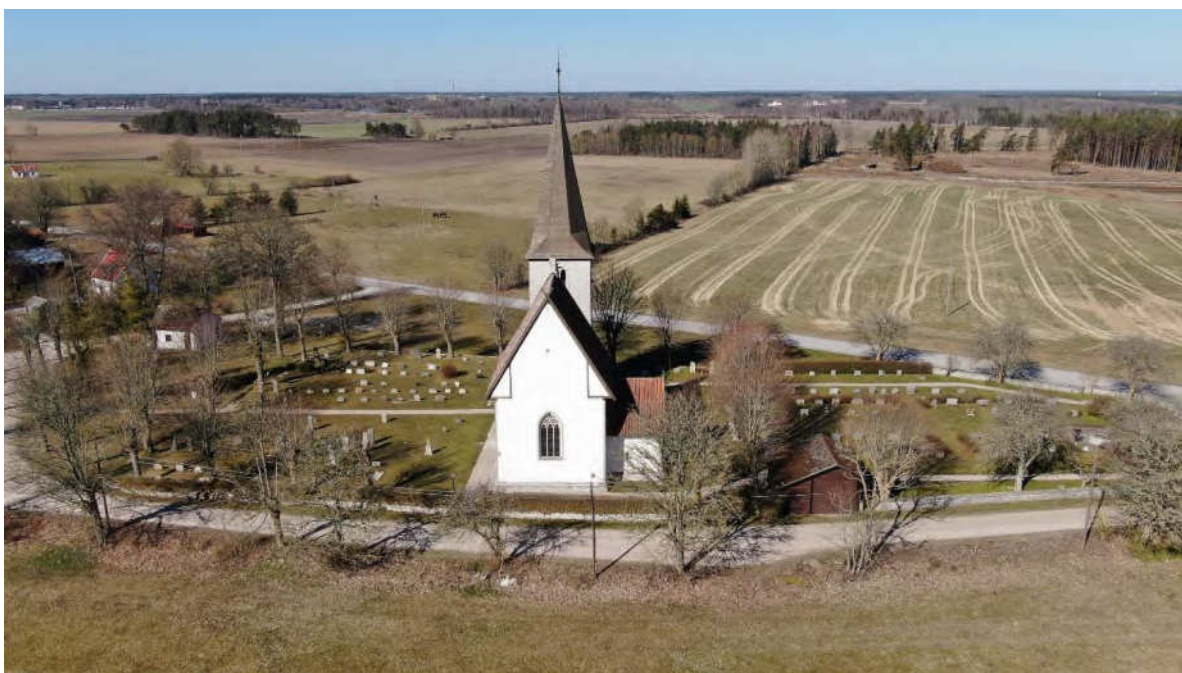
Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

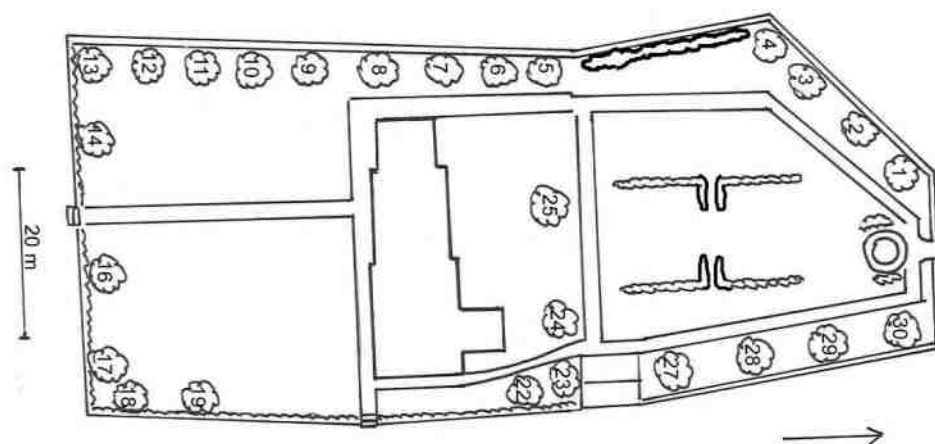
Halla kyrkogård har en oregelbunden rektangulär form. Den har en äldre del som omger kyrkan och en yngre del i norr. Den äldre delen av kyrkogården omges av terrassmurar av kalksten, häckar och en trädkrans. Även den yngre delen omges av terrassmurar och en trädkrans.

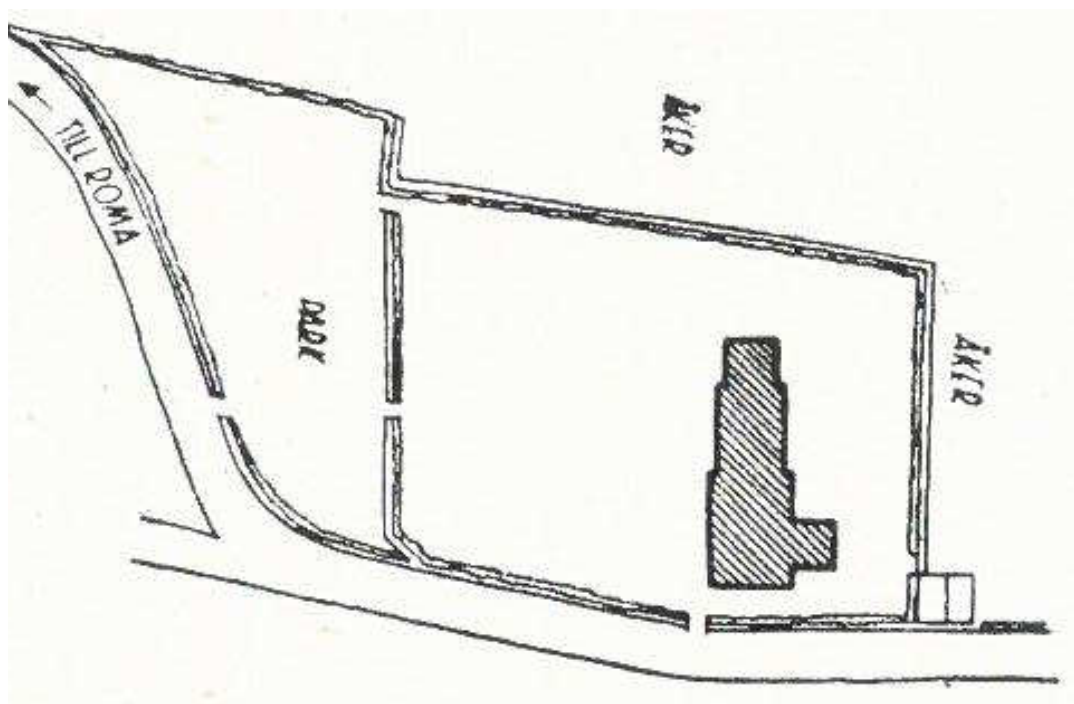
Halla kyrka och kyrkogård fotograferad från norr. Foto Pär Malmros, Visby stift 2019.

Halla kyrka och kyrkogård fotograferad från öster. Foto Pär Malmros, Visby stift 2019.

Halla kyrka. Situationsplan 2011, reviderad 2020. Gotlands Museum.

Halla kyrka. Situationsplan 1928. Ur Sveriges kyrkor 1964.

Historik

Skattläggningskartan från 1752 visar att Halla kyrka är omgiven av åkermarker närmast kyrkan och ängs- och betesmarker. Laga skiftes karta från 1884 ger en bild av kyrkomiljön. På kyrkogården fanns två mindre byggnader varav byggnaden i sydväst troligen är ett sockenmagasin. Norr om kyrkan låg klockargården.

Halla har varit ett annex till Dalhem och det har troligen inte funnits någon prästgård. Kyrkogården omgärdades tidigt av ett ”plank”. År 1722 och 1723 omtalas stigluckor i norr och i söder, den norra omtalades som luckan i ”klockaregården”. Den stod kvar ännu på 1890-talet (Sveriges kyrkor 1942). Det planterades träd på kyrkogården omkring 1880. I Sveriges kyrkor beskrivs kyrkogården på 1920-talet. Den omgavs av ligusterhäckar i öster och söder och ”en risig granhäck” i norr och väster. En utvidgning skedde åt norr 1954.

Skattläggningskarta
från 1752 över
Halla socken.

Laga skiftes karta
från 1884 över
Halla socken.

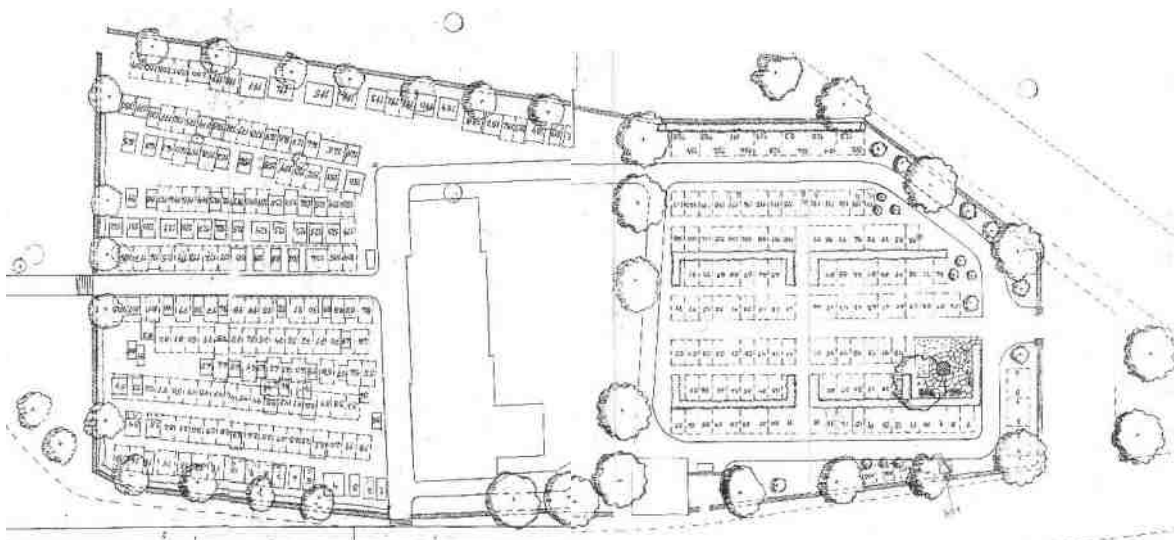
På bilden syns en stiglucka vid den sydöstra ingången. Foto Carl Fredrik Lundberg 1875. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Halla kyrkogård fotograferad från söder. Den södra gränsen utgörs av en terrassmur med en planterad häck.. Foto J. W. Hamner 1904. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Söder om kyrkan syns flera högresta gravvårdar samt även gravkullar omkring 1900. Foto Bernhard Salin. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Halla kyrkogård. Situationsplan över befintliga och möjliga gravvårdar upprättad 1992.

Nulägesbeskrivning

Halla kyrkogård har en oregelbunden rektangulär plan. Kyrkogården har en äldre del vid kyrkan och en yngre del i norr, anlagd 1954. Den äldre delen av kyrkogården omges av meterhöga terrassmurar av kallmurad kalksten, med ligusterhäckar i söder och öster samt diken utanför. Även den yngre delen omges av terrassmurar.

Det finns tre ingångar till kyrkogården, i söder, öster och norr. Till den södra ingången leder en allé med gran genom en parkliknande 'förgård'. Från ingångarna leder grusgångar till kyrkans sydsida. Ingångarna i söder och öster saknar grindar och sker via en färäst (järngaller) med räcken i järn, över ett mindre dike. Angående terrassmuren och ingången över "rister och järngaller" menar Brunius (II, s 387) att "Detta helt nya sätt att omhägnade de hädangångnes viloplatser har onekligen stora förtjänster". Det kostar mindre att underhålla och ger en god luftväxling i kyrkogården. Ingången från norr som leder till den yngre kyrkogården har en järngrind med kallmurade stolpar i kalksten. I anslutning till de södra och östra ingångarna samt väster om kyrkan finns belysningsstolpar. I nordost finns ett litet trähus som används som redskapsbod som inrymmer en oljetank. Norr om kyrkan finns ett hydroforrum. Det inrymmer vattenpump och hydrofor för kyrkogården.

Den äldre kyrkogården omges till stor del av en trädkrans med äldre träd; hamlad skogslönn (nr 5, 6, 9-12, 16-19, hamlad tysklönn (nr 7, 8, 22) och hamlad ask (nr 14). En trädrad med ask (nr 23-25) markerar den norra gränsen av den gamla kyrkogården. Den nya kyrkogården har en trädkrans av friväxande finnoxel (nr 1, 3, 28-30), stamsyren (nr 2, 4) och en äldre hamlad skogslönn (nr 27), samt en häck med oxbär mot sydväst. Ett par spireahäckar löper i nord-sydlig riktning. Solitära träd saknas. (Se situationsplan s. 9).

De flesta gravarna är belägna i sydväst. Äldre och variationsrika gravvårdar finns i sydost. Området direkt norr om kyrkan saknar gravvårdar. Här står ett antal gravhällar under skyddstak. Vid den yngre kyrkogården i norr finns en askgravlund, anlagd 2015.

Halla kyrkogård och kyrka fotograferad från ovan 2019. Pär Malmros, Visby stift.

Halla kyrka och kyrkogård fotograferad från söder. Foto ES 2020.

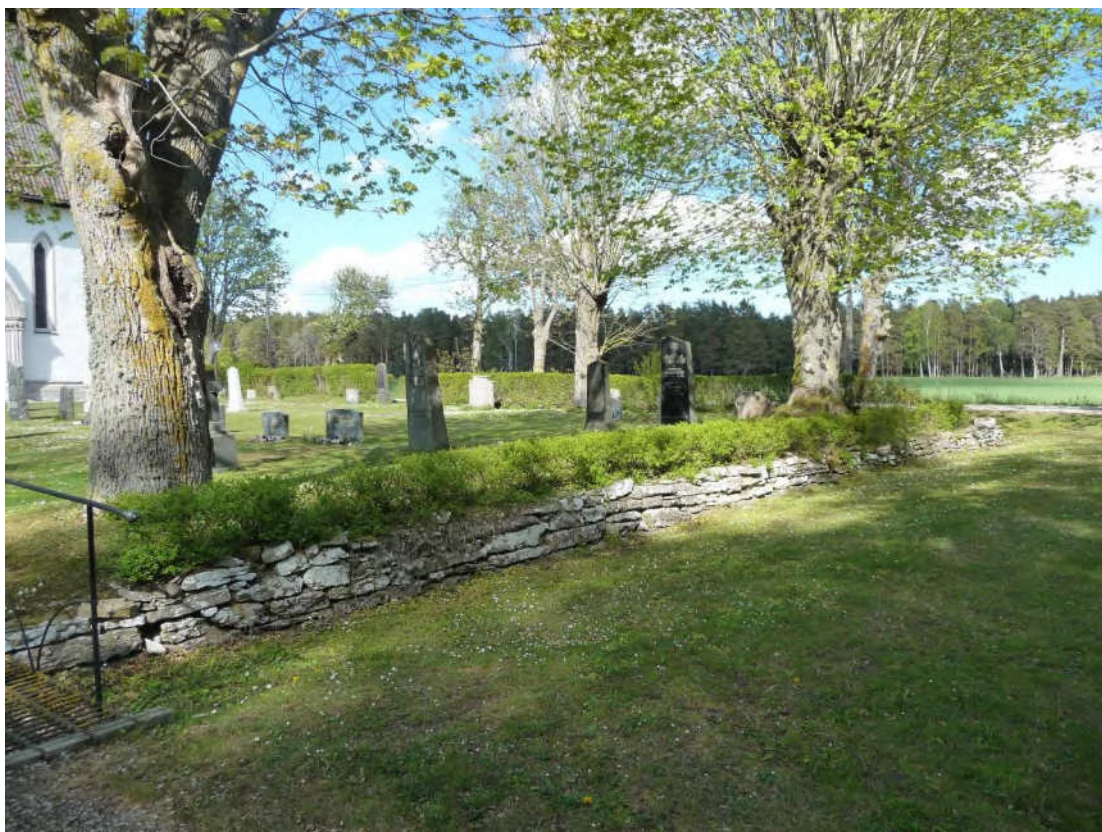
Den södra ingången med en färist (järngaller) och räcken i järn. Foto ES 2020.

Den östra ingången med en
färist (järngaller) och räcken.
Foto ES 2020.

Den norra ingången leder in till den yngre kyrkogården. Foto ES 2020.

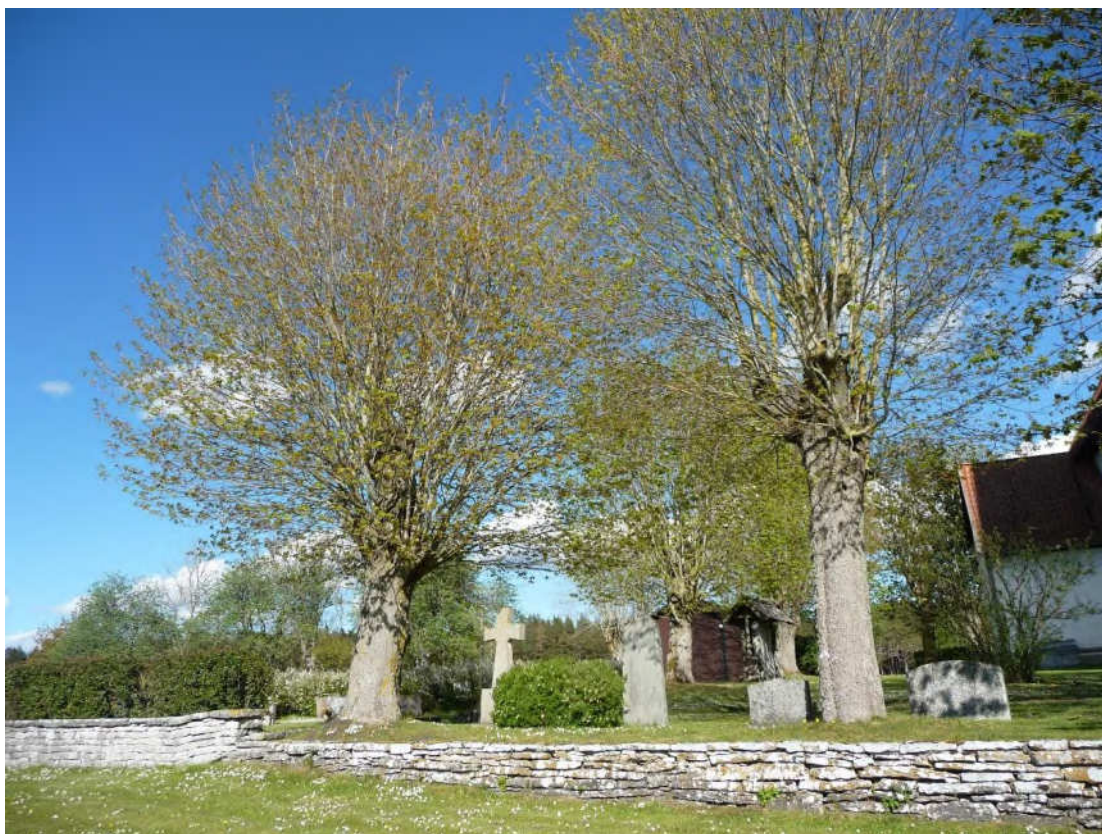
De södra och östra kyrkogårdsgränserna har terrassmurar och häckar av liguster. Foto ES 2020.

Vid den gamla kyrkogårdsgränsen norr om kyrkan vilken nu avdelar den äldre och yngre kyrkogården är markerad med en låg terrassmur och äldre träd från en tidigare trädrad. Foto ES 2020.

Halla kyrkogård fotograferad från väster. Foto ES 2020.

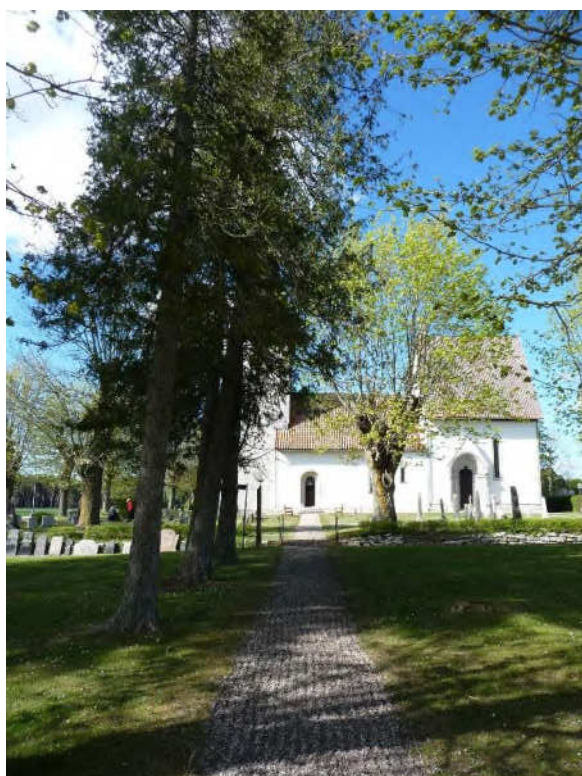
Övergången mellan den äldre och yngre kyrkogården. Foto ES 2020.

En trädkrans omger den äldre kyrkogården, den västra delen. Foto ES 2020.

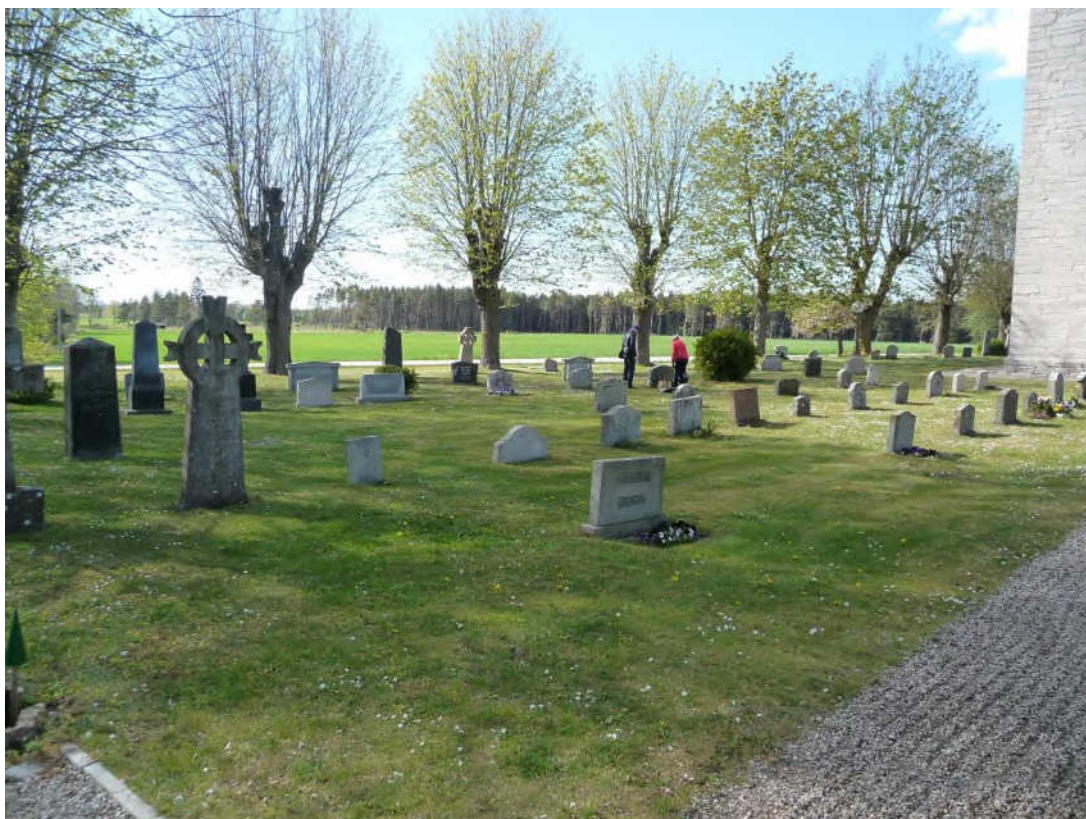
En trädkrans omger den äldre kyrkogården, den östra delen. Foto ES 2020.

En grusad gång med en trädrad med gran leder in till kyrkogården från söder. Foto ES 2020.

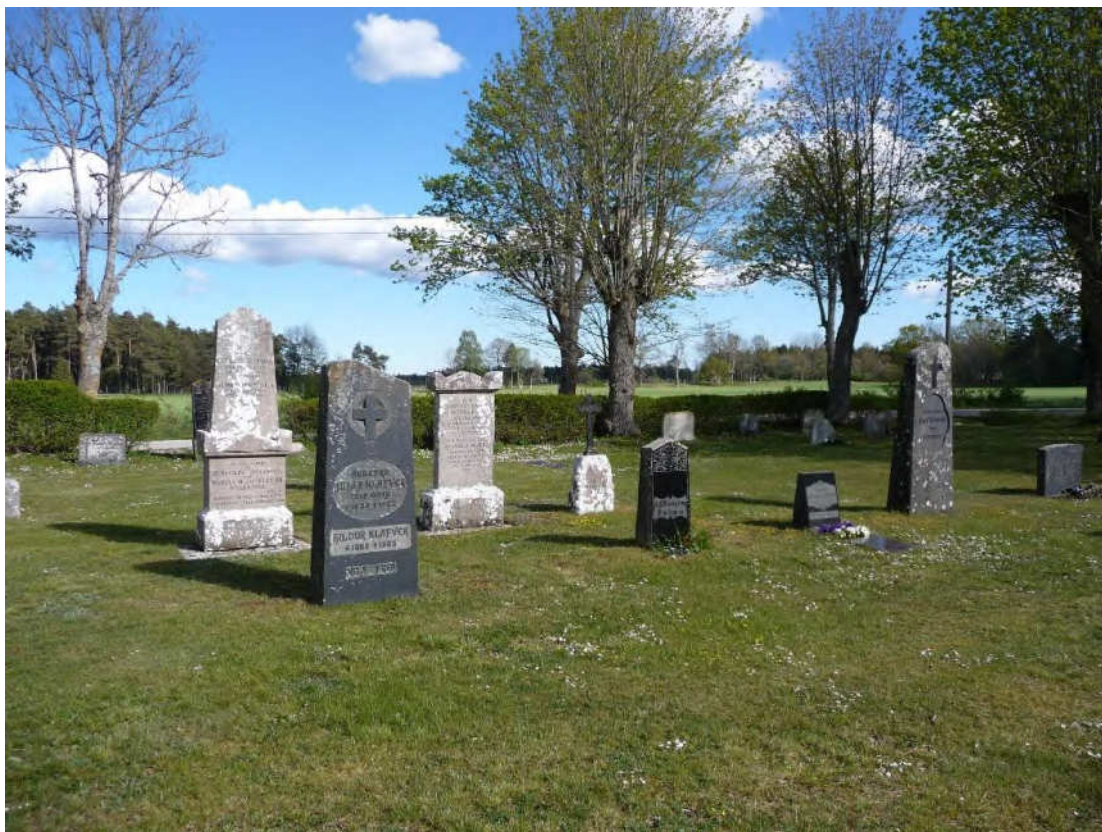
På den äldre kyrkogården finns en gång huvudgång som leder fram till kyrkan samt en gång från den östra ingången och en gång som leder norrut till den yngre kyrkogården. I övrigt saknas gångar. Foto ES 2020.

Den sydvästra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den sydöstra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Söder om kyrkan finns flera högresta gravvårdar. Foto ES 2020.

Den västra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den norra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

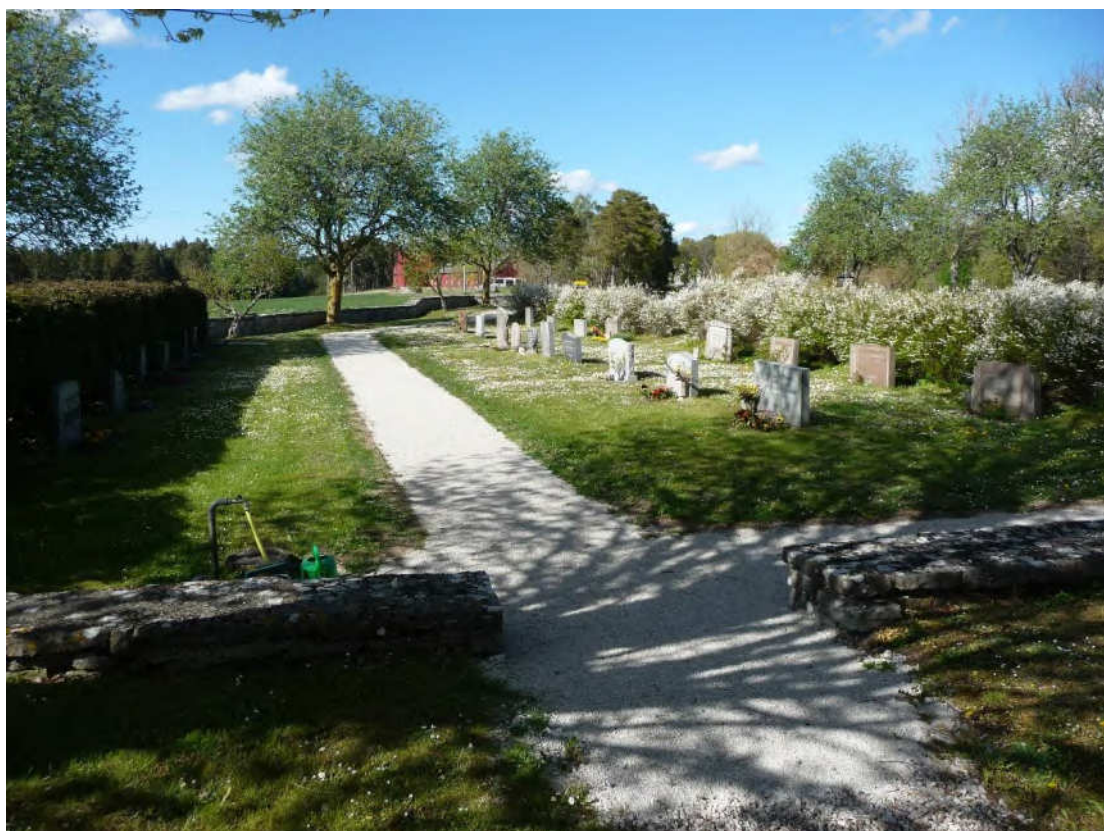
Norr om kyrkan finns flera äldre kalkstenshällar uppställda under ett skyddstak. Foto ES 2020.

Äldre kalkstenshällar, varav några medeltida. Foto ES 2020.

Under skyddstaket finns även en liten kalkstenshäll samt delar av en vigvattenskål, se även s. 132. Foto ES 2020.

Entrén till den yngre kyrkogården från den äldre. Grundmurarna av den äldre muren markerar den äldre kyrkogårdens gräns mot norr. Foto ES 2020.

Den yngre kyrkogården omges av en trädkrans och har häckar med spirea. Foto ES 2020.

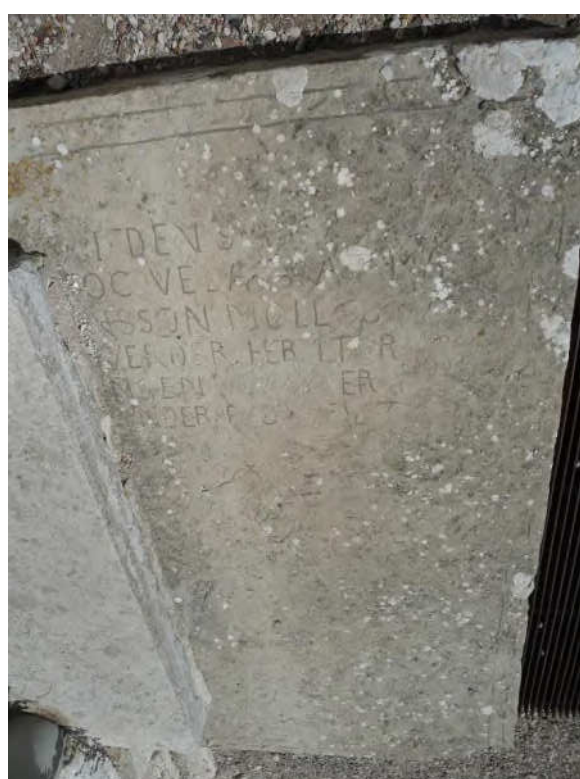
Den yngre kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2020.

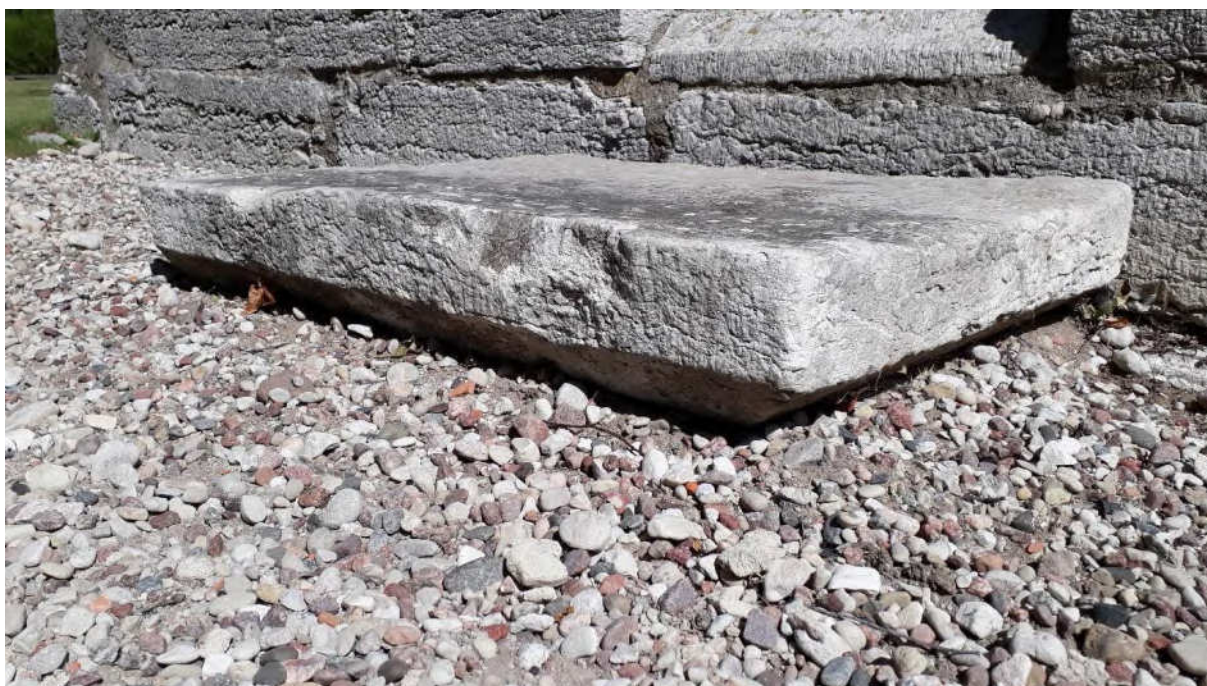
Askgravlund anlagd 2015 i den norra delen av den yngre kyrkogården. Foto ES 2020.

Vid den södra kyrkogårdsmuren står ett antal gravvårdar uppställda. Foto ES 2020.

Vid den södra portalen ligger två kalkstenshällar, varav den inre (till vänster) delvis täcker den yttre. Den inre hällen är från 1701, och den yttre kan vara från samma tid. Foto ES 2020.

Trappsten vid den norr ingången i tornet. Det är möjligt att det är altarskivan från det norra sidoaltaret. Foto ES 2020.

Kalkstenshäll med upphöjt Georgskors, medeltid?
Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin
förmodade höga ålder och utformning. Foto ES 2020.

Stående järnkors på hög kalkstenssockel från 1882.
Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder
och utformning. Foto ES 2020.

I det sydvästra hörnet finns en grupp stående svarta granitgravvårdar. De är tidstypiska för decennierna kring sekelskiftet 1900. Foto ES 2020.

Byt ut mot liggande. Liggande kalkstenshäll med markerade kanter och kvadrater i hörnen från 1908. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning, tidstypisk. Foto ES 2020.

Gravvård i sandsten med en hög sockel och ett kors med krans samt en textplatta av röd kalksten, från 1880. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull. Foto ES 2020.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Halla kyrka präglas av att karakteristiskt för Gotland ha stannat i den ombyggnadsprocess som många av öns kyrkor genomgick på 1200- och 1300-talet. Denna typ av kyrkor, med ett högt kor, åtskilt från tornet av ett lågt långhus, brukar kallas för klövsadelskyrkor, efter en sadel med lasten fördelad på två sidor. I Halla är koret relativt kort och högt medan tornet har rätt nätta proportioner vilket gör den uppdelade former relativt påtaglig. I det inre framstår dock sällan någon större obalans i de gotländska klövsadelskyrkorna. De har fått något av den prägel av salkyrka som blev vanlig i till exempel Mälardalen efter 1200-talets slut, där långhus och kor bildar ett sammanhängande rum utan avskärmande triumfbåge.

Ett vanligt ”problem” som ofta omgestaltats i klövsadelskyrkor under 1900-talet, är att långhusets låga trätak skurit av triumfbågen. Det har ändrats i alla kyrkor vid 1800- och 1900-talets restaureringar utom Halla, där det målade innertaket från 1697 har hindrat förändringen. Detta innertak bidrar starkt till kyrkorummets prägel. Här är även det resliga gotiska masverksfönstret av stor betydelse för interiören.

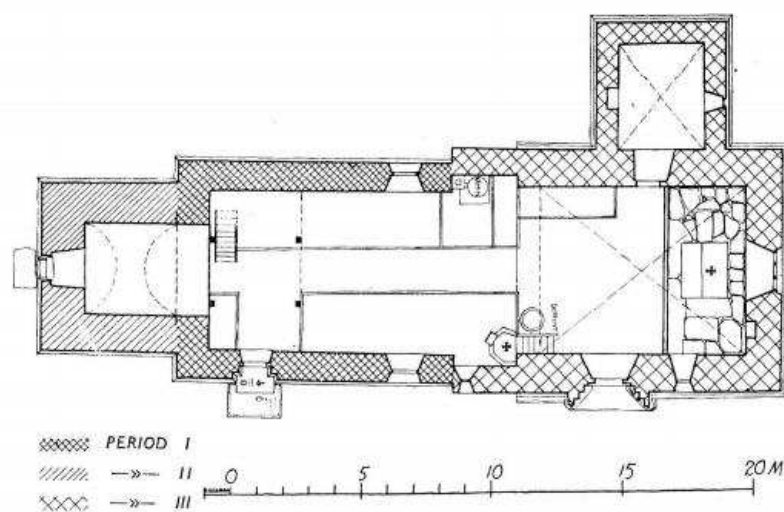
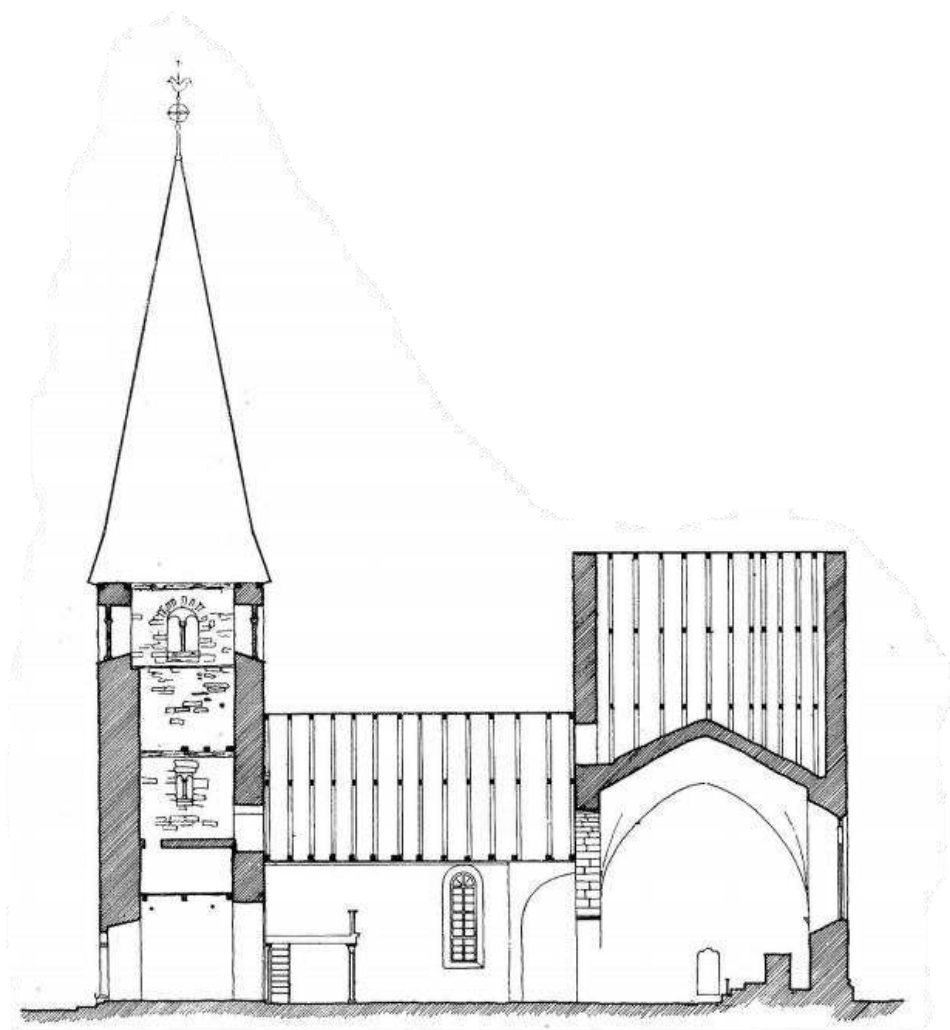
Bland inventarierna märks främst dopfunten från tidig medeltid, ett av de mest framlyfta exemplen på de för ”Hegvalds” konstnärliga stil karaktäristiska relieferna, samt de på 1300-talet målade dörrarna till sakramentsskåpet. Av stor betydelse för kyrkans yttre karaktär är tornet som dels utmärks av sparsamma men elegant gestaltade romanska former och proportioner, dels tornets huv med tydligt utskjutande basparti och sedan en avvägd balans i sidornas vinkling upp mot den samlande punkt som spirans ringkors utgör, vinklad så att ringkorset framträder från skådesidan från söder mer än från öster eller väster. Huvens grundform är medeltida men den präglas av en ombyggnad i 1800-talets klassicistiska anda på 1860-talet. I kontrast till elegansen står den förlängning som gjordes av långhuset mot det nya koret, vars grova murverk betonas av ett rektangulärt predikstolsfönster i söder.

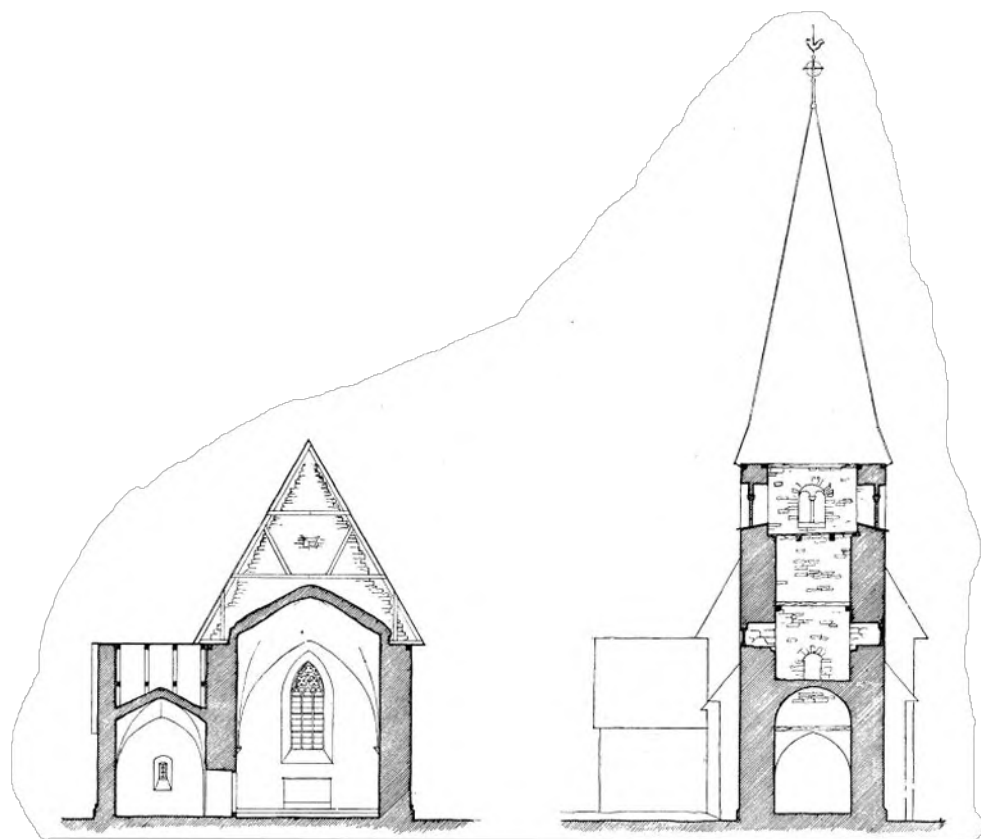
Exteriör från sydöst. Foto JL 2020.

Exteriör från sydväst. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

Längdsektion mot norr samt plan. Uppmätning Erik Persson och Karl Karlström 1928. Efter Sveriges Kyrkor (66), Gotland IV:2 (1952). – Byggnadsperiod I: omkr. 1200, – II: 1200-talets första hälft, – 1300-talets mitt. Vid restaureringen 1965 revs läktaren och den skorstensstock från ca 1906 som bildar en halv båge till höger om fönstret i sektionsritningen. Kaminen avlägsnades, brädväggen till ringkammaren flyttades till tornbågens västra sida och bänkinredningen fick något annan utbredning. Dopfunten ställdes på ett podium på den bortflyttade korbänkens plats.

Sektion mot öster av koret med sakristia samt tornet. Uppmätning Erik Persson och Karl Karlström 1928. Efter Sveriges Kyrkor (66), Gotland IV:2 (1952).

Exteriör från sydväst. Osignerad teckning troligen från omkring 1870 i ATA, möjligen av Albert Theodor Gellerstedt 1867. Efter Sveriges Kyrkor.

Byggnadshistorik

Långhuset, fram till förlängningen i öster, kvarstår från den äldsta kända kyrkan och har varit förenat med ett korparti i öster som varit väsentligt mindre än det nuvarande. Som en rest av detta äldre kor har tornportalen tolkats. Johnny Roosval antog i sitt utforskande av öns kyrkor att dess enkla och smala form kan kopplas till liknande proportionerade ålderdomliga portaler i några kyrkor och att den skulle vara överflyttad från det äldre koret till tornet när detta byggdes, varvid koret, istället för tornet, fick en ny och rikare portal. Roosval daterar tillkomsttiden till tidigt 1100-tal, en tid då de gotländska kyrkorna enligt hans uppfattning ännu inte försetts med absid. I samma portal ligger dock en trampsten med rundad form, som rimligen härrör från en absid. Denna absid skulle då vara ett något senare tillägg till det äldsta, rakslutna koret. Emellertid skisserades denna byggnadshistoriska modell upp medan tornportalens omfattning täcktes av puts. Den sedan 1965 frilagda omfattningen bär inga påtagliga spår av att vara återanvänd från en hundra år äldre byggnadsdel och tornet utmärks även i övrigt av en elegant enkelhet, som i de kolonnettförsedda ljusgluggarna med oprofilerade omfattningar, säkerligen präglad av närheten till Roma kloster och cistercienserordens arkitektoniska ideal. Samtidigt är det inget som motsäger detta och de synbarligen skickliga murmästarna till tornet klarade kanske att infoga äldre stenar på ett omsorgsfullt sätt. Den inre portalnischen är också bred i förhållande till den smala gångöppningen. Att absidstenen hamnat här som komplettering av trappan till portalen är ett sammanträffande. Det kan påpekas att inga andra spår av absid har påträffats i kyrkan, men å andra sidan förefaller det ha varit ovanligt att de romanska kyrkorna saknade absid. Av de kyrkor som Roosval ofta refererar till framkom det vid senare utgrävningar i både Källunge och Garde att det romanska koret haft ursprungliga absider. Frågan om portalen kan berätta något om det ursprungliga koret är därför svår att besvara. Absidstenen saknar motsvarande bevarade detaljer på andra synliga platser i kyrkan, men sannolikheten att den romanska kyrkan haft absid är dock stor, och den kan snarare antas ha varit ursprunglig än ett senare tillägg.

Långhuset byggdes omkring 1200. Ett upptecknat årtal 1196 har knutits till dess tillkomst. Om den var samtida eller något yngre än absidkoret går inte att säga. Till den äldsta kyrkan hörde dopfunten, sannolikt från 1100-talets senare del. Den kan dock ha stått i en möjlig tidigare kyrka av trä, men av en sådan har inga spår påträffats. Av långhusets ursprungliga fönster finns den markerade omfattningen kvar. Enligt Brunius var dock fönstret förstorat, vilket kan innebära att smygens smalare delar kan ha huggits upp något. Portalen är förstorad, vilket framgår av att båglinjen i de krönande arkivolterna är ojämn och att vissa stenar har en snävare rundning, vilket talar för att portalen ursprungligen haft andra proportioner. I portalens östra post är inmurad en relief med en ridande ryttare. Att gavelmuren in mot långhusvinden är relativt släthuggen och formen på takstolen – i vilken mån den är ursprunglig – har av Roosval tolkats som att långhuset haft öppen takstol.

Vid 1200-talets början, ett kort tag efter långhusets tillkomst byggdes tornet. Att det var planerat från början framgår av öppningen från tornet till långhusvinden som är placerad i långhusets västgavel som en förberedande åtgärd. Roosval iakttog även förtagningar i murverket mellan långhuset och tornet i form av utskjutande stenar vid sidan av tornbågen. Tornet utmärks av en säker formgivning vilket talar för att byggmästaren hade koppling antingen till byggandet av Roma kloster eller till verkstäderna kring kyrkobyggena i Visby. Mitt på tornets norra och södra sidor sitter två ljusgluggar med kolonnetter. In mot tornet är gluggarna placerade symmetriskt och har rektangulära smyggar med skarpa hörn. Våningen har med fog tolkats som någon typ av förnäm kammare och har kopplats till motsvarande lösningar i form av emporer, det vill säga en läktare eller ett avskilt tornkapell. Rummet öppnar sig in mot vinden, men med den öppna takstol

som Roosval rekonstruerat öppnade det sig ner mot rummet. En avgörande komplikation är att tornet saknar murtrappa. De relativt tjocka tornmurarna skulle kunna tala för att sådan var planerad, men fram till 1860-talet skedde uppgången till tornet via steg och över långhusets takstol in till tornet. Detta talar för att utformningen inte haft så stor praktisk betydelse.

Så stod kyrkan relativt länge, för att vara en av de gotländska ombyggda kyrkorna. Efter drygt ett sekel företogs ett projekt att helt förnya kyrkan. Det skedde genom att man rev det gamla koret och långhusets östgavel, förlängde långhuset murar åt öster och byggde ett nytt och större kor som var både bredare och, framför allt, högre än långhuset, ja, högre än tornets murar. Att långhusmurarna förlängdes anger hur planen såg ut för nästa etapp i enlighet med det ombyggnadsschema som användes för de gotländska kyrkorna. Tornet skulle få stå kvar och mellan detta och koret skulle ett nytt långhus byggas. Därefter skulle tornet antingen ersättas av ett nytt eller åtminstone förhöjas till proportioner som överensstämde med den nya kyrkan.

Murarna i långhusförlängningen blev enklare än i det nya koret och saknar till exempel sockel. Det går inte att säga om de byggdes samtidigt med koret eller om de kom till i ett skede när det stod klart att byggnadsprojektet inte skulle kunna fullföljas. Att döma av hur många kortillbyggnader som provisoriskt, men ändå relativt omsorgsfullt, anslöts till de gamla delarna förefaller det som att man avslutade varje etapp så att kyrkan ändå bildade en helhet. Mer provisorisk blev anslutningen mellan långhusets innertak och den nya triumfbågen, ett tidigare vanligt förhållande i gotländska klövsadelskyrkor som 1900-talsrestaureringarnas arkitekter sällan lämnat orört.

Dateringen av det nya koret har dock skiftat från 1270-talet (Roosval) till 1300-talets mitt (Lagerlöf-Svahnström). Att det skett under 1300-talet förefaller rimligt. Det nya koret blev även invändigt större och framförallt resligare än det gamla. Höjden till valvets topp än nästan den dubbla mot långhusets höjd till innertaket, även om det inte är givet att långhuset inte hade öppen takstol. Än större var skillnaden i ljussättningen mellan långhuset med sitt då enda och lilla fönster åt söder mot koret med sitt rika masverksfönster och höga sydfönster. Den nya portalen övertrumpfades den gamla, men i kyrkor är det dock ofta så att församlingen använder en annan ingång än den största. Det nya koret möjliggjorde en rikare inredning med altarskåp och glasmålningar. Genom att långhusförlängningens murar drogs utåt ett stycke gavs plats för sidoaltare på var sida om triumfbågen.

Ett skäl till att bygget inte fortsatte kan givetvis ha varit att de liturgiska behoven på detta sätt var tillgodosett och kyrkan redan genom denna första etapp blivit betydligt större än tidigare. Men rimligen var det 1300-talets förändrade ekonomiska och praktiska förutsättningar som hindrade en fortsättning. Flera, om än inte alla, gotländska klövsadelskyrkor fick sina kor rätt sent, medan de övriga hunnit fortsätta sina ombyggnadsetapper innan kyrkobyggandet i stort sett avstannade senast vid 1300-talets mitt. På korets norra sida lades en sakristia, som gav prästen mer utrymme och gjorde förvaringen säkrare för kyrkans värdesaker.

Vid något tillfälle vidgades tornbågen. Den är enkel, men att dess spetsbågiga form visar att den är yngre än tornet. Bågen kan vara en följd av att kyrkorummet hade genomgått en viss modernisering redan innan korbygget kom till stånd varvid tornbågen vidgades. Det bör då ha skett under 1200-talet och med stor sannolikhet ändrades även den dåvarande triumfbågen till samma form, så som det ofta skett i öns kyrkor. Emellertid kan det lika gärna ha skett senare. Bågen saknar huggen omfattning och även den annars vanliga profilerade anfangslisten. Det skulle kunna tala för att den är tillkommen sent. Samtidigt går det att se att tornbågen och

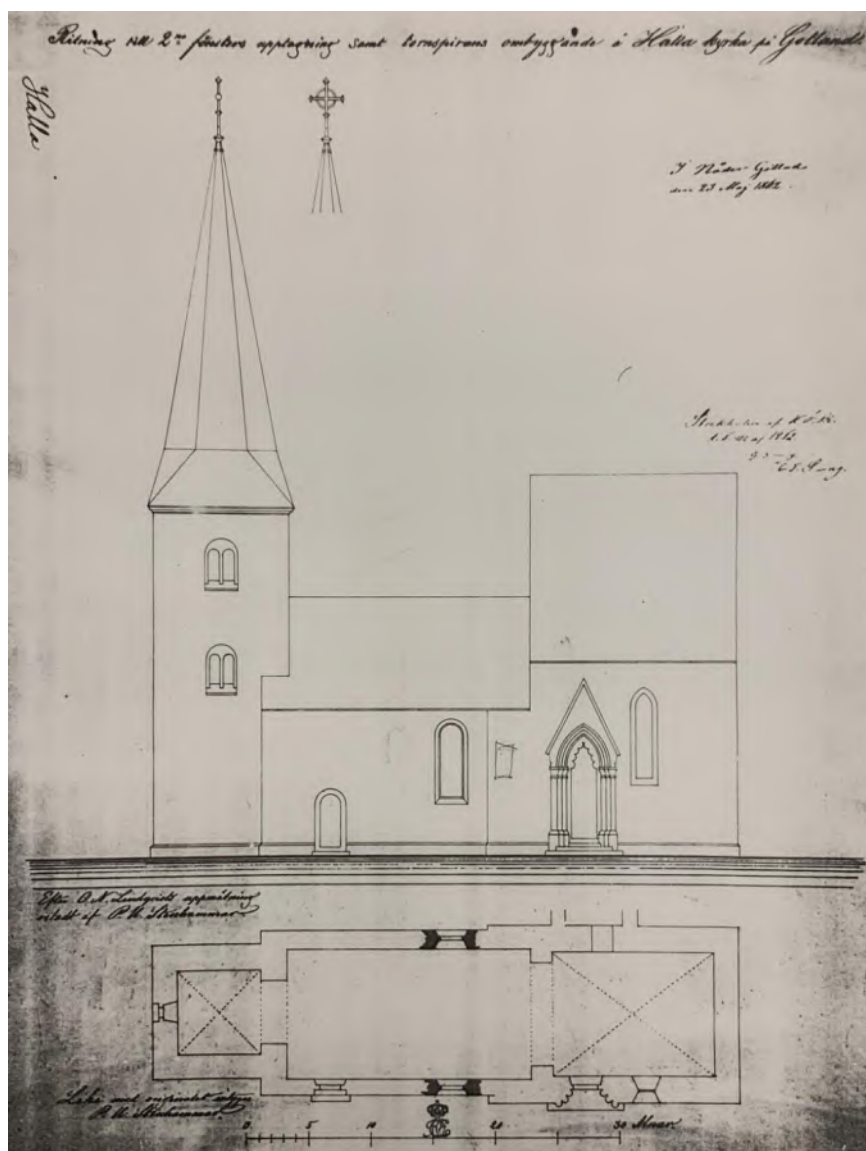
triumfbågen har ungefär samma linje i sin spetsbågiga välvning, även om storleken är mycket olika. Det är ett vanligt drag att tornbågen och triumfbågen är lika stora, vida och höga i de gotländska kyrkorna och detta skulle kunna vara ett sätt att nå en viss motsvarande symmetri. Tornbågen skulle då kunna vara från ungefär samma tid som koret, om det än förefaller märkligt att ägna den gamla delen en sådan förnyelse, eller vara tillkommen snart efter, då det stod klart att ett nytt långhus skulle dröja. Likheten med triumfbågen är lite märklig och intressant eftersom båda bågarna inte är synliga samtidigt från långhuset på grund av det låga innertaket. Antingen var den snarlika formen mest en principiell eller en ritningsteknisk fråga, eller så var den tänkt att kunna upplevas från koret enbart såvida inte långhuset ännu hade öppen takstol. Öppna takstolar brukade dock efter en tid döljas ovanför ett plant innertak. Förutom ändrad smakuppfattning visuellt och akustiskt kan det ha haft betydelse att en öppen takstol förutsätter ett nybyggt eller väl tätat tak medan ett innertak kan lindra takdropp och drag. Att den stått öppen ännu vid korbyggets tid är därför mindre troligt.

Under medeltidens senare del skedde inte så många nya saker, åtminstone inte som avspeglas i byggnaden. Koret fick kalkmålningar. Rester av målningar finns från 1400-talet och även 1500-talet. Intressant nog verkar långhuset inte ha försetts med något större fönster förrän långt efter medeltiden. En händelse som är svår att datera är att korvinden visar spår av brand. I västra korgaveln finns avbrända ställningsvirken och murverket in mot korvinden visar tecken på att de kan ha varit utsatta för hetta. Denna brand måste dock ha varit begränsad, för motsvarande kvarsittande ställningsvirken i det äldre tornet visar inga tecken på brand. Johnny Roosval analyserade takstolen vid takomläggningen 1931 och fann att den innehöll ursprungliga delar över både kor och långhus. Över koret framgår det, enligt Roosval, att några fotträn över murarna är avsågade bindbjälkar som fått stabilisera takstolen och kapats när valvet byggdes. Bindbjälkarna över långhuset visar, enligt Roosval, likheter med den i Garde, både från sin form och spår av tidigare utformning (SvK s. 254-258, 267-268). Emellertid skall sägas att många delar av takstolen också förefaller omflyttade och att den datering Alf Bråthen utförde visade att just de delarna var från 1700-talet, även om också Roosval omtalar förändringar på 1700-talet.

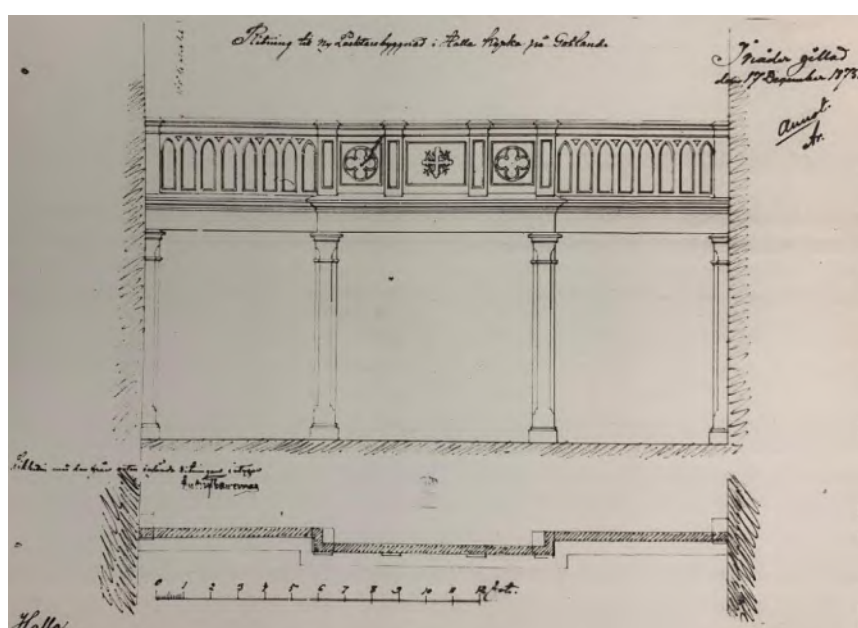
En omfattande förnyelse genomgick kyrkorummet under 1600-talets slut, vid den tid då många kyrkor började förnyas till sitt inre. Att dessa förändringar kan kopplas till enskilda donatorers insatser är kanske särskilt tydligt i Halla där makarna Henrik och Inger Schmidt, född Gardea (Gardeus), han rådman och vice borgmästare i Visby, skänkt predikstol, altartavla och dopfat. Mycket av 1600-talets tillskott försvann 1876, men desto mer anslående är takmålningen från 1697 som ger rummet mycket av dess karaktär. Den är utformad på ett sätt som erinrar om samtida inredning i slottssalar och om det kyrkomåleri av liknande slag som ännu en tid blomstrade i Västsverige. Trots förnyelsen fick vissa äldre föremål vara kvar. Dopfunten ersattes inte av någon ny 1600-talsfunt och det norra sidoaltaret lämnades kvar, medan det södra blev fundament till predikstolen. Någon typ av nytt fönster togs upp i långhuset (Brunius 1866 s. II:327) liksom ett litet predikstolsfönster, dock inte större än att precis ge ljus till prästen. Flera arbetsinsatser är dokumenterade från tak och takstolar under 1700-talet. Tegeltak från omkring 1700, lagt på läkt och understruket med kalkbruk, fanns kvar till 1931 då det lades om på bördrning av träpanel. Stengolv lades in. Vid något tillfälle, senast på 1600-talet att döma av spår av målad dekor, byggdes en trävägg i tornbågen för att avskärma ringkammaren från kyrkorummet, förnyad 1876 och 1965. Det var vanligt på Gotland, men visar också att kyrkorummet inte, som på Öland och många håll på fastlandet, plågades av platsbrist.

Uppgifter från 1800-talet och ett interiörfoto från 1875 visar att kyrkan troligen rätt generellt var i dåligt skick. Vissa förnyelseinsatser gjordes. Fönstrens kvadermåleri i omfattningar, som syns på foton från före 1965, visar på en inre omputsning under sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal. Ett omfattande ingrepp gjordes i långhuset, troligen vid mitten av 1860-talet, när de stora fönstren togs upp i söder och norr, en förändring som starkt måste ha förändrat upplevelsen av rummet, men som, att döma av fotot från 1875, snart smälte i byggnadens karaktär. Vid samma tid, 1864, förnyades tornhuven, vilket framgår av dess utseende med proportioner som erinrar om kyrkoarkitekturen strax efter seklets mitt. En mer omfattande inre restaurering företogs 1876. En läktare byggdes i väster. Bänkinredningen byttes ut, sannolikt som en följd av golvomläggningen, både i koret och långhuset. Samtidigt revs det norra sidoaltaret. Takmålningen lämnades dock orörd liksom altaruppsatsen och predikstolen, utom trappan som ersattes med en ny. De nya tilläggen, som altarringen och läktaren, utformades i nygotik.

Vid början av 1900-talet moderniserades kyrkan genom sin första uppvärmningsanläggning, en järnkamin, placerad på norra sidan med rökrör upp till en skorsten över korets västra gavel enligt ritning från 1906. Ringkammaren blev vedförråd. För kyrkorummet fick kaminen förödande konsekvenser. Foton visar hur den snabbt sotade ner. År 1931 genomgick kyrkan en omfattande yttre restaurering varvid taken lades om. Den inre restaureringen planerades under hela 1950-talet, men genomfördes först 1965 efter förslag av arkitekt Olle Karth. Hela kyrkorummet gjordes rent, varvid kalkmålningarna i koret och akantusbården längs långhustaket togs fram. Läktaren revs, en ny trävägg byggdes för ringkammaren, men utan att skymma bågen. Korbänken togs bort och där ordnades dopplats på den återinflyttade sockelstenen till dopfunten, som avlägsnades 1876. Bänkinredningen byggdes om med bibehållande av skärmarna. Orgelplats ordnades i nordväst där en orgel ställdes 1970, kyrkans första efter att ha haft orgelharmonium under 1900-talet. På vinden stabiliserades triumfbågsgaveln med betong. Restaureringen omfattade även exteriören vars viktigaste förändring var att putsen avlägsnades på tornet så att murverket blev synligt.

Ritning till två fönsters upptagning samt tornspirans ombyggnad. Enligt påskriften ritad av Överintendentsämbetets arkitekt Per Ulrik Stenhammar efter uppmätning av O. N. Lindqvist. Gillad av Kungl. Majt 23/5 1862. Kopia av ÖIA:s ritning, ATA, K-byråns ritningar Halla kyrka, Gotland, H 19:1.

Ritning till läktare. Gillad 17/12 1875. Möjligen utförd av Överintendentsämbetets arkitekt Ludvig Hawerman, som vidimerat arkivemplet. Läktaren byggdes något år senare och revs 1965. Kopia av ÖIA:s ritning, ATA, K-byråns ritningar, Halla kyrka, Gotland, H 19:3.

Exteriör från söder. Foto Carl Fredrik Lindberg 1875, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Exteriör från söder. Foto Bernhard Sahlin troligen strax före 1900, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Exteriör från sydväst. Foto J. W. Hamner 1904, Gotlands museums arkiv.

Exteriör från sydöst, troligen omkring 1910, respektive sydväst 1953. Foton i ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Ljusglugg på tornets norra sida och tornportalen medan putsen ännu täckte murarna. Foto Alfred Edle 1943 resp. Einar Erici 1914, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Exteriör av långhuset från söder under pågående takarbeten. Foto Alfred Edle 1931, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan består av fyra till karaktären och konstruktionen relativt olika delar. Därtill är långhuset uppdelat på en äldre del och en något yngre anslutning till koret i öster, här kallad långhusförlängningen. Tornet har frilagt och fogat murverk medan resten av kyrkan har putsade fasader med fint huggen sten i omfattningar, socklar och hörnkedjor. Att döma av en synlig, inbyggd fasadyta med tunn slamning mot långhusförlängningens norra sida, samt av vad som går att se inifrån tornet, utgörs även långhusets fasader av ett fint murverk under putsen. Ojämnheter i fasaden på långhusförlängningen och avsaknaden av sockel visar att den murades på ett relativt summariskt sätt i egenskap av provisorium.

Kyrkans tre portaler har olika utseende och storlek. Från den enkla men eleganta tornportalen, via långhusportalens språng med spår av att vara ombyggd till korportalens rikt huggna omfattning med kolonnetter, växtornamentik i kapitälbanden, bård av bågar med flikar och krönande vimperg (gavelröste). Korportalen är sannolikt inte ombyggd men visar att det funnits problem med att foga ihop delarna. De yttre posternas och kapitälbandens yttersidor visar att de skjuter ut mer ur muren än vad som varit avsikten, så att deras endast tuktade ”rot” är synlig. Bårderna av bågar med flikar på de inre posterna är rytmiskt inte avstämde med baserna eller kapitälerna. Vimpergen saknar huggen avtäckning och dess vinkel är ovanligt flack, kanske för att den sänkts vid en äldre reparation. Sammanfogningen står i kontrast till portalens välhuggna detaljer i till exempel västra kapitälbandets uttrycksfulla växtdekor. Till väl utförda stenarbeten att lyfta fram hör, förutom tornets murar och öppningar, det stora masverksfönstret i öster och det lilla sakristiefönstrets ovanligt formade omfattning. På yttertaken ligger tegel, på tornet bräder.

Exteriör från sydväst. Foto JL 2020.

Exteriör från söder. Foto Pär Malmros 2019, Visby stift.

Del av sydfasaden i vy från sydöst. Foto JL 2020.

Kor och sakristia från nordöst. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

Kor och sakristia samt långhus och torn sedda från nordväst. Foto Rebecka Svensson 2008 resp. JL 2020.

Exteriör från norr. Foto Pär Malmros 2019, Visby stift.

Exteriör från nordväst. Foto JL 2020.

Exteriör från norr. Foto JL 2020.

Tornet från sydväst. Foto JL 2020.

Tornportalen, från nordväst och från väster. Foto JL 2020.

Tornets nedre del från väster samt trampstenar i tornportalen, den närmast troligen altarsten, därovanför del av rundad sockel från en absid, vilken visar att kyrkan hade sådan. Foto JL 2020.

Anslutning mellan tornets och långhusets sockel, t.v. i nordvästra hörnet, t.h. i sydvästra hörnet. Den putsade muren till hör långhuset, den oputsade hör till tornet. Foto JL 2020.

Ljusluggar på tornkroppen. T.v. norra sidans. Foto JL 2020. T.h. södra sidans. Foto Pär Malmros 2019, Visby stift.

Tornets södra ljudlugg.
Foto Pär Malmros 2019,

Tornets norra ljudlugg. T.h tornets övre del från sydöst. Foto JL 2020

Långhusportalen. Foto JL 2020.

Stenblock med ryttare i rustning huggen i relief.
Till vänster försänkning. Foto IL 2020.

Långhuset från söder. Foto JL 2020.

Igenmurat ursprungligt fönster i långhusets fasad, markerat i putsen, samt rundbågigt fönster från 1860-talet och rektangulärt predikstolsfönster, sannolikt från 1600- eller 1700-talet. Foto JL 2020.

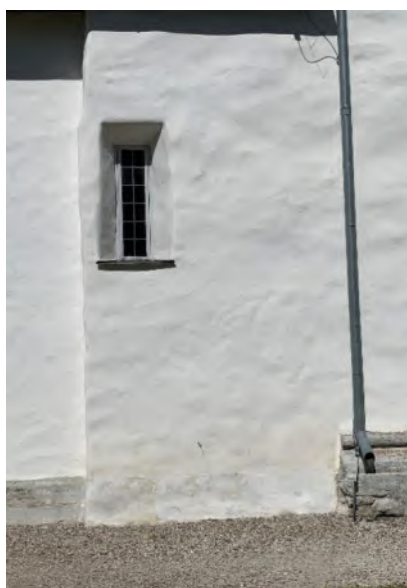
Sockel på långhusets södra sida. Foto JL 2020.

Sockel på långhusets norra sida. Foto JL 2020.

Långhusets norra fönster
samt långhusets nordfasad.
Foto JL 2020 resp. Rebecka
Svensson 2008, Visby stift.

Långhusförlängningen från söder och dess nedre del med sockelparti från norr. Foto JL 2020.

Långhusförlängningens sockelparti. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

Exteriör av koret från söder och sydöst. Foto JL 2020.

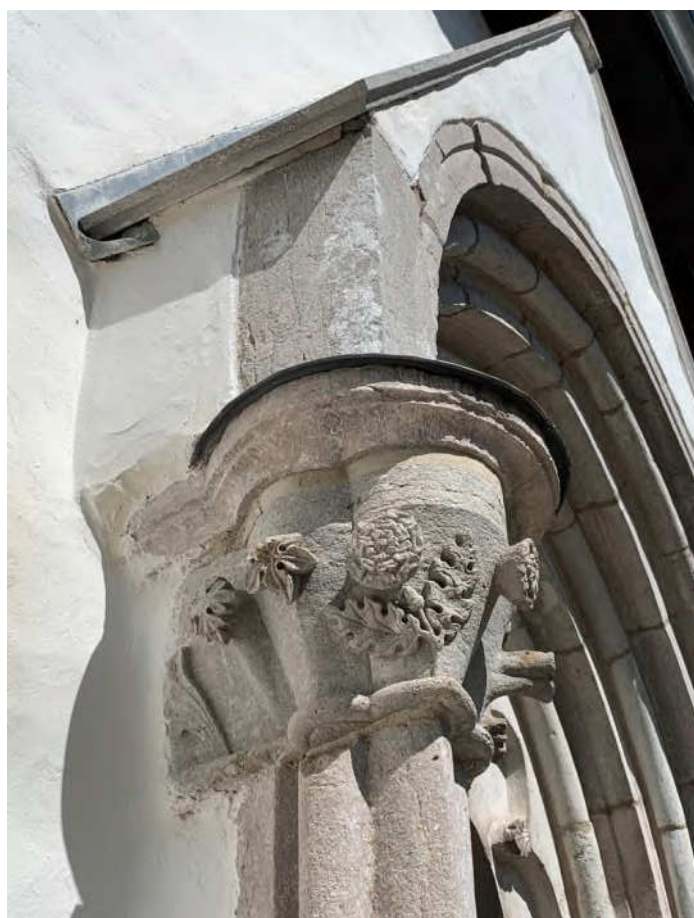
Korportalen och korets södra fönster. Foto JL 2020.

Korportalen och korets södra fönster i annan belysning. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

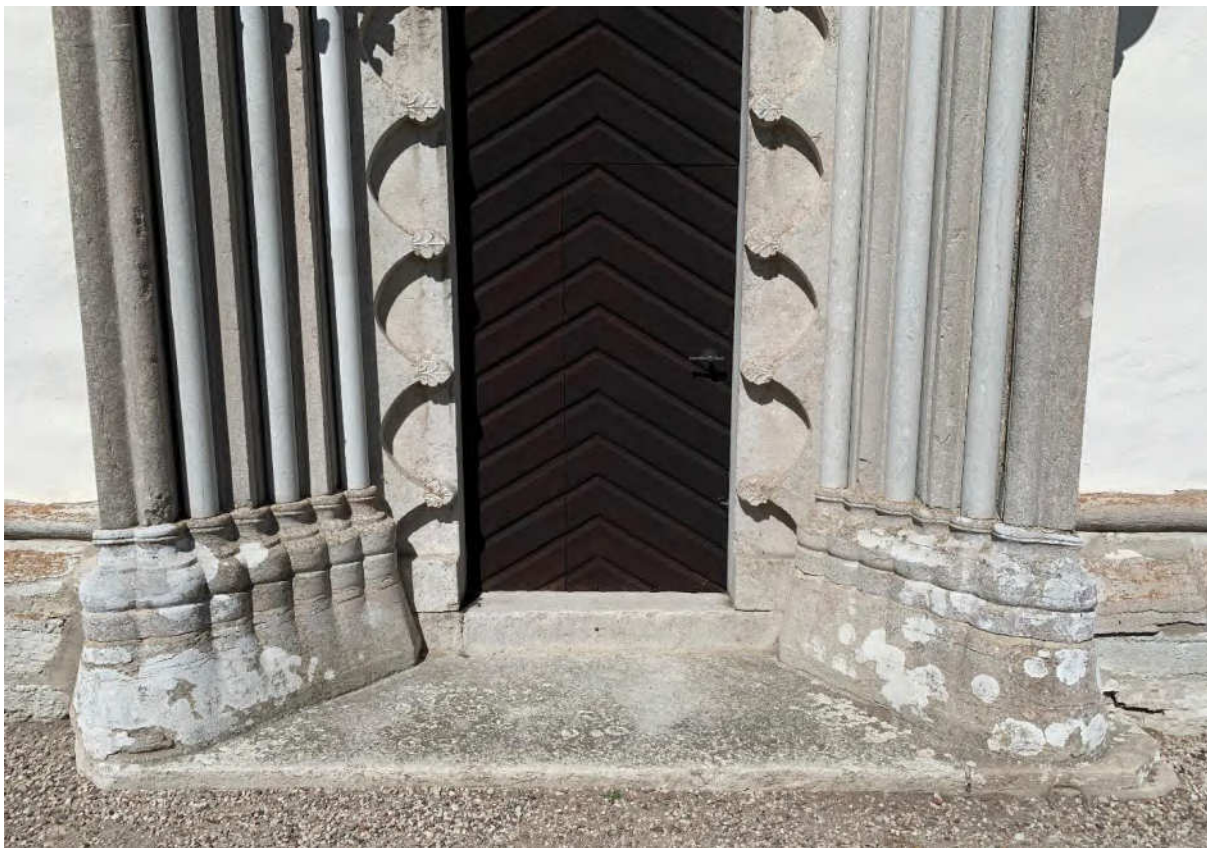

Korportalen och korets södra fönster från sydväst under senare delen av 1800-talet. Kolonnetter saknas och delar av omfattningen är putsad. Vimpergens avtäckning i bilden antyder, i högre grad än i dag, att den förändrats och sannolikt ursprungligen varit högre. Foto C. F. Lindberg 1875, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Korportalen, ovan tympanon och arkivolter, nedan utsidan av västra och östra kapitälbandet. Foto JL 2020.

Korportalens nedre del med basbanden. Foto JL 2020.

Korportalens vänstra kapitälband. Foto JL 2020

Stenhuggarmärke och vertikal rits från korportalens tillkomsttid. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

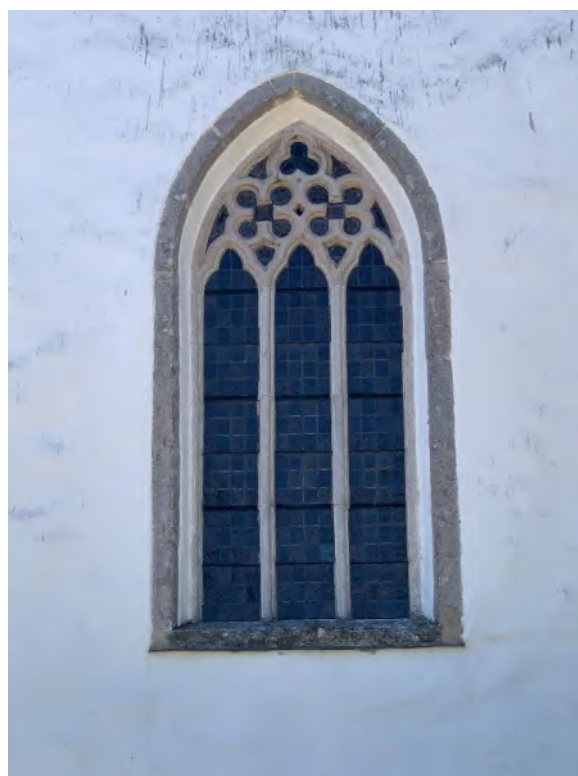
Korportalens östra kapitalband. Foto JL 2020.

Korets södra och västra fasader från sydväst. Foto JL 2020.

Sockel på västra delen av korets sydfasad. Foto JL 2020.

Nockprydnad på korets östgavel, sedd från sydväst, samt korets östra fönster. Foto JL 2020.

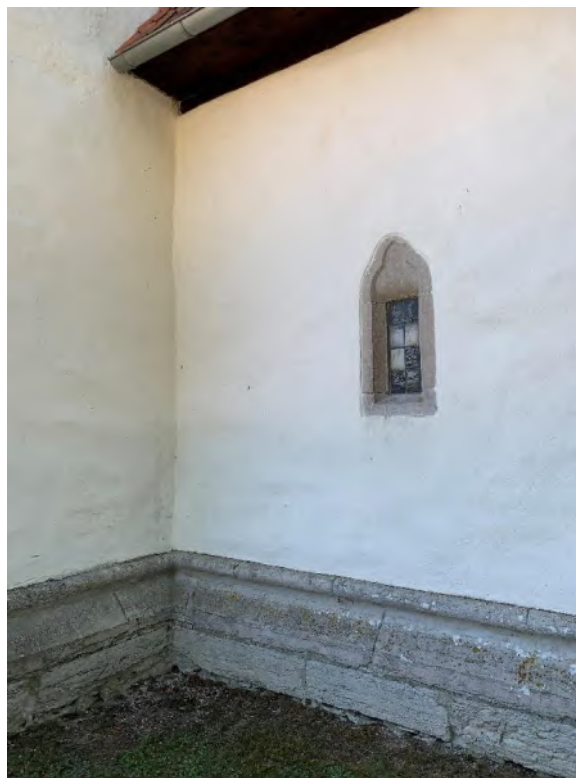
Skorsten, byggd efter ritning av Isac Gustaf Clason 1906, samtnockprydnad på korets västgavel. T.h delar av en runsten, inmurad i korets sydöstra hörn. Foto JL 2020.

Korets östgavel. Foto JL 2020.

Kor och sakristia från nordöst. Foto JL 2020.

Östfasadens sockel på koret samt sockeln i hörnet mellan korets nordfasad och sakristians östfasad. Foto JL 2020.

Sockeln i korets nordöstra hörn. Till höger sakristians sockel. Foto JL 2020.

Sakristian från nordöst.
Foto JL 2020.

Sakristian från nordväst och från norr. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

Sakristians fönster samt källarnedgång på sakristians västra sida. Foto JL 2020.

Sakristians källare sedd mot väster, öster samt nordväst. Foto JL 2020.

Interiör

Långhusportalen utgör huvudingång. Kyrkorummet är relativt ljust hållet genom långhusets stora fönster och en ljus färgsättning på bänkinredningen, väggen i tornbågen med mera sedan restaureringen 1965. Rummet har en tydlig riktning mot det höga koret med sitt stora masverksfönster i fonden ovanför altaret, men till det mest anslående i interiören hör annars långhusets innertak och dess illusionseffekter av att utgöra ett bemålat stucktak med himmelsöppning i mitten. På korets murar finns kalkmålningar som tillkommit i olika skeden på 1400-talet och under 1500-talet. Till de senare hör de karakteristiskt storfiguriga scenerna med S:t Kristoffer och S:t Göran. Det östra korfönstret har rester av glasmålningar i dess övre del. De målade rutorna har sannolikt varit många fler, men blivit kvar i masverkets oregelbundet formade smårutor. Triumfbågens övre del är synlig endast från koret. Den panel i bågen som stänger av långhuset mot öster är bemålad likt långhustaket. Långhusets östra del, långhusförlängningen, är lite bredare än resten av långhuset för att ge mer plats kring triumfbågen. Ett litet fönster i den östra förlängningsmuren har till uppgift att, likt i en del andra kyrkor, ge bättre läsljus i predikstolen. Den murklack som bildas mot långhusets västra del visar genom den tunna slamningen delar av murverket i långhusets i övrigt rivna östra fasad. Tornbågen i väster har en enkel båge med gjutbruket ännu väl synligt, vilket visar att den inte genomgått någon omfattande omputsning sedan byggtiden, även om den 1965 slammades för första gången sedan åtminstone 1700-talets början, av dess tidigare målade dekor att döma.

Sakristian nås genom en ingång med huggen omfattning i korets norra mur. Den har ett enda, litet fönster åt öster, täcks av ett kryssvalv och har en murnisch med skåpinredning i västra muren. Under sakristian, men ingång utifrån finns sedan 1965 en källare, byggd som pannrum och nu teknikrum.

Uppgången till torn och vindar sker genom skärmväggen i tornbågen. Före 1860-talet ledde enda vägen upp till vindarna genom en ännu synlig lucka i sydvästra hörnet av långhusets innertak. Tornets bottenvåning, ringkammaren, är avskild från kyrkorummet genom träväggen, vars nuvarande konstruktion från 1965 har haft föregångare sedan åtminstone 1600–1700-talet, placerade i lite olika långt fram eller bak i bågöppningen. Ringkammaren saknar i dag nästan helt puts, vilket också visar att det var länge sedan den var en del av kyrkorummet. En trätrappa leder upp till ett träbjälklag som avskiljer tornets första låga övervåning. Denna våning är möjligen en sen konstruktion, lagd på vad som fanns kvar av bjälkar för att kunna slå det däröver belägna valvet. Fram till 2009 reste sig här en stege som obrutet gick från ringkammaren till den på 1860-talet upptagna öppningen i valvet mellan andra och tredje våningen, möjligen samma stege som tidigare användes upp till vindsluckan i långhustaket. Första övervåningen utgör en låg kammare som är fönsterlös, vilket också talar för att det är en sent tillkommen lösning. Den täcks av ett välmurat tunnvalv, som alltså utgjort ett relativt högt placerat valv över ringkammaren. När man på 1860-talet övergav luckan i långhustaket bröt man upp den nu träskonade öppningen i valvet. Ytterligare ett par mindre öppningar finns för klocklinor. Några ursprungliga, andra senare upptagna. Valvet har tydliga avtryck av skälbrädor och några brädbitar sitter ännu kvar, fastkilade. Avtrycken är diskreta spår av de mänskliga händer som byggt kyrkan och tornet i början av 1200-talet. Att de är diskreta bekräftas tyvärr av hur elledningar nyligen med hjälp av hammare beretts obruten väg genom brukets tidigmedeltida brädavtryck.

Våningen ovanför valvet, nu tornets andra övervåning, framstår något som ett paradrum genom sina högt och symmetriskt placerade ljusöppningar åt söder och norr. De har inre smyggar med skarpt huggna hörn och varsin kolonnett med växtornerat kapital som bär rundbågar. Mot öster

och långhusvinden öppnar sig en välslagen rundbågig öppning, som dock hamnat lägre än golvet som bildas av ovansidan av tornets tunnvalv. Rummets väggar förefaller ha varit putsade. Våningen bildar en väl gestaltad kammare, men dess praktiska funktion kan, som berörts ovan i byggnadshistoriken, ha varit begränsad. Till detta kommer att en del av det trånga rummet rymt stege vidare upp i tornet. Den tredje övervåningen, idag endast ett vilplan med till hälften täckande golv, saknar eget fönster och måste ha fått ljus ovanifrån eller nedifrån. Ett träbjälklag täcks av klockdäcket med avrinning genom norra ljudgluggen. Ljudgluggarnas kolonnetter är nyhuggna åt norr och söder. Den inre omfattningen är rundvälvd, som i fasaden, inte vinklad som annars är det vanligaste. Klockorna hänger i klockstol, förmodligen sedan 1960-talet, antingen vid den stora restaureringen eller den nya klockans tillkomst 1969. Längs sidorna sitter klockornas tidigare bärbjälkar. Tornhuvens bindbjälkar mellan högbenen bildar i vanlig ordning en stjärna över klockvåningen. Virket är till stora delar nytt eller utbytt, sannolikt sällan äldre än huvreparationen på 1860-talet.

Kyrkvinden nås via öppningen i östra muren till tornets andra övervåning. Själva passagen utsparades i långhusets västgavel innan tornbygget och visar att ett torn var planerat. Långhusets takstol är sannolikt till vissa delar medeltida. Från bindbjälkarna, som också bär innertaket, uppgår utåt vinklade stödben som erinrar om den välbevarade tidigmedeltida takstolen i Garde. Virket i Halla förefaller dock vara utbytt i omgångar. Några träns visar urtag för tidigare konstruktioner och en datering har visat att delar är från 1700-talet. Den västra gavelmuren in mot långhuset är murad av fint huggen och möjligen även putsad kalksten, vilket kan tala för att takstolen ursprungligen varit öppen. Johnny Roosval såg som ytterligare ett belägg för att takstolen varit öppen ännu vid korets tillkomst att korets mur in mot långhusvinden också var fint behandlad och putsad. Emellertid skulle den ytan vid ett senare byggt långhus ha vett inte mot kyrkorummet, vilket också motiverade en fin ytbehandling. Triumfbågsmuren är delvis förstärkt och inbyggd i betong 1965. Passagen från långhusvinden sitter högt från långhusvinden, anpassad efter korvalvets nivå. Utan innertak i långhuset skulle det kräva en elva meter lång stege att föra upp genom takstolen framför triumfbågen för att komma upp på korvalvet. Korvindens takstol förefaller sammansatt av delar från olika tider, varav några betraktats vara medeltida och tillkomna innan valvet slogs. Emellertid innehåller gavelröset över triumfbågen bomhåll med kvarsittande brända virken. Murverket in mot korvinden, men inte i övrigt, uppvisar spår, sannolikt av brand, som i så fall varit begränsad till korvinden och kanske inträffat redan under medeltiden.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster. Foto JL 2020

Interiör mot väster. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot väster och söder. Foto JL 2020.

Interiör av korets sydöstra hörn. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot nordöst. Foto JL 2020.

Korets valv sett underifrån mot nordväst. Foto JL 2020. T.h. det södra korfönstret. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

Valvkonsoler i korets nordöstra och sydöstra hörn. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot norr samt sakristieportalen. Foto JL 2020.

Sakristieportalen sedd inifrån samt sakristians valv sett nedifrån mot nordöst. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot norr och nordöst. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot söder och väster. Foto JL 2020.

Sakristians fönster, sett mot öster. Dörring till sakristiedörren, troligen medeltida. Foto JL 2020.

Långhusförlängningen sedd mot nordöst och nordväst. Foto JL 2020.

Detaljer från långhusförlängningens norra murar. Murklacken mot långhusets västra del utgör långhusets tidigare östra mur med bevarad sockel och ett fint murverk under den tunna putsen. Foto JL 2020.

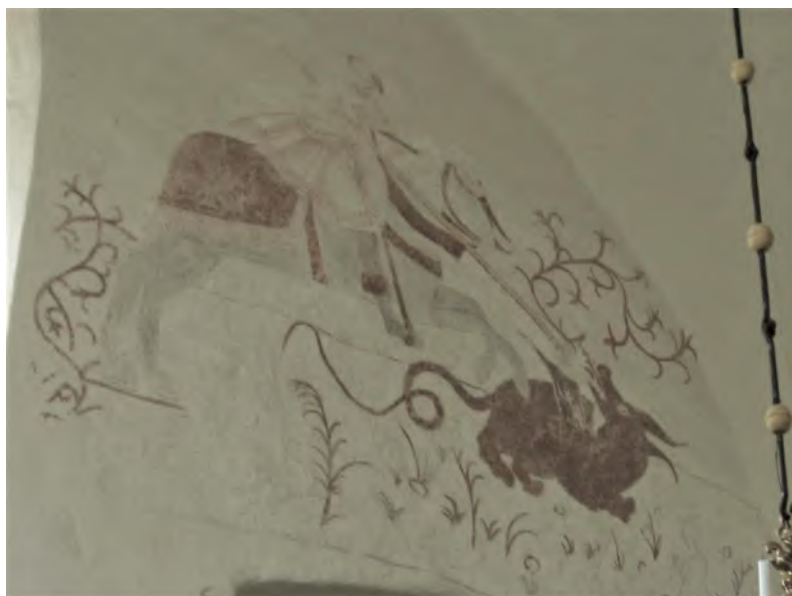
Långhusförlängningens södra sida mot sydöst. Det bevarade sidoaltaret under predikstolen visar hur murens förskjutning utåt gav mer rum åt altaret. T.h. murklack markerande den ursprungliga utsträckningen av långhuset mot öster. Foto JL 2020.

Markering av läget för långhusets ursprungliga fönster. T.h. långhusets södra mur med fönster, upptaget på 1860-talet. Rankdekoren delvis rekonstruerad. Foto JL 2020.

Kalkmålningar på korets norra mur, med bland annat S:t Kristoffer, från 1400- och 1500-talen.
Foto JL 2020.

S:t Göran och draken,
kalkmålning på korets södra mur,
1500-talet. Foto Rebecka
Svensson 2008, Visby stift.

Långhusets innertak med målning från 1697, sett mot öster. Foto JL 2020.

Långhusets innertak, öster uppåt, med inramande illusionsmåleri. Foto JL 2020.

Yttersta domen. Centralmotiv i takmålningen från 1697 i långhuset. Foto JL 2020.

Långhuset åt sydväst. T.h. långhusportelen inifrån. Foto JL 2020.

T.v. lucka i sydvästra hörnet av långhusets innertak, till 1860-talet enda vägen upp till vind och torn. T.h. tornbågen. Väggen 1965 flyttad från tornbågens främre liv till det bakre. Foto ES respektive JL 2020.

Ringkammaren mot öster med träväggen i tornbågen. Foto JL 2020.

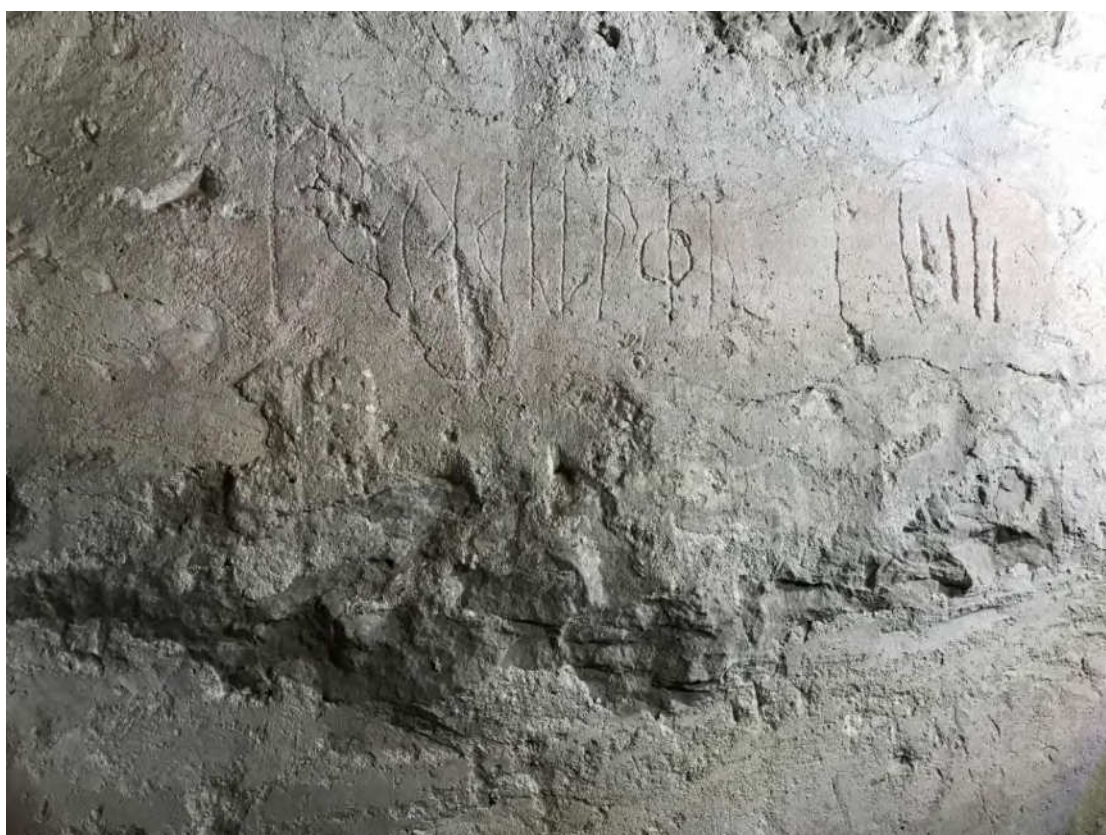

Ringkammaren mot sydöst samt mot väster med innersmygen till tornportalen. Observera urtaget längst till höger på bjälken. Foto JL 2020.

Ringkammaren mot nordöst, t.h. uppifrån. Foto JL 2020.

Putsristningar på ringkammarens norra mur. Foto JL 2020.

Ringkammaren mot sydväst med västportalens innersmyg. Bilden tagen innan den upp till valvet, förbi första våningen obrutna stegen ca 2010 ersattes av nuvarande trätrappor. Möjligen var stegen densamma som före 1860-talet användes till vindsluckan i långhuset. Foto Pär Malmros 2009, Gotlands Museum (PA153947).

Bjälklag mellan ringkammaren och den första övervåningen, sett mot norr. Bjälkarna har möjligen byggts som stöd vid valvslagningen snarare än som golvbjälklag. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning mot öster. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning mot väster. Foto JL 2020.

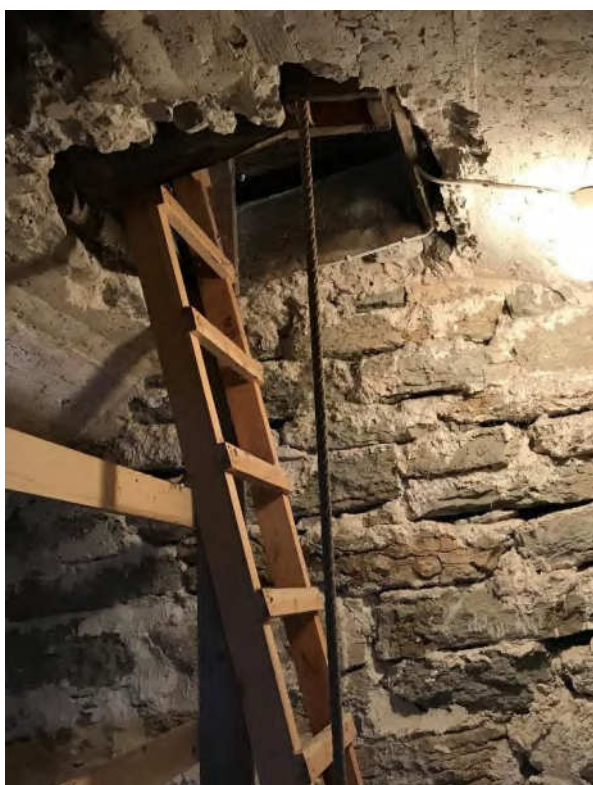
Tornets första övervåning. Kvarvarande skälbräder i valvanfangets sydvästra hörn. Foto JL 2020. T.h. tunnvalvet sett underifrån med kvarsittande bruk. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

Tornets första övervåning, nordöstra hörnet. Långhusets äldre västgavel med ursprunglig puts samt kvarsittande trästycke, sannolikt ställningsvirke. T.h. avtryck av skälbrädernas träådring och form. En utskjutande fals visar hur en av bräderna var skadad. Falsen delvis borthuggen för elledningens framdragnings. Foto JL 2020.

Uppgång genom valvet till tornets andra övervåning. Upptagen på 1860-talet istället för tidigare öppning i långhusets innertak. Foto JL 2020

Uppgång till tornets andra övervåning. Foto JL 2020. T.h. sedd ovanifrån med en äldre sammanhängande steg nedifrån ringkammaren, vilket talar för att trägolvet till första våningen kan vara yngre än valvöppningen. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

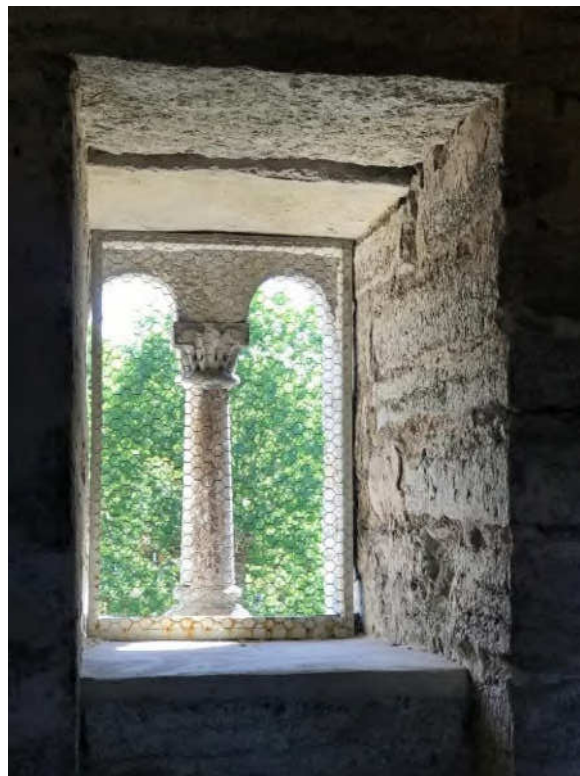
Tornets andra övervåning mot nordöst och sydöst. Foto JL 2020.

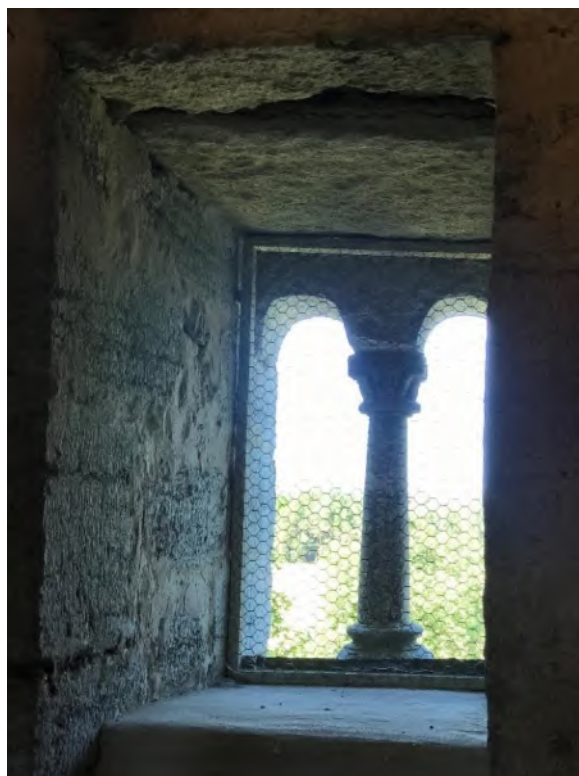
Tornets andra övervåning, hörnen i nordöst och sydöst där tornmurarna stöter stumt emot långhusets västgavel, vars puts går in bakom muren och således är ursprunglig. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot sydväst och mot nordväst. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning, södra ljusluggen. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning, norra ljusluggen. Foto JL 2020.

Passage mellan tornets andra övervåning och långhusvinden, sedd från tornet resp. kyrkvinden. Ursprunglig öppning i långhusets västra gavel. Tornvalvet skär över dess nedre del. Foto JL 2020.

Tornets tredje övervåning, nordvästra hörnet sett nedifrån mot norr samt mot nordväst. Foto JL 2020.

Tornets tredje övervåning, mot söder, sett nedifrån samt nära sydöstra hörnet. Under trappan syns ett kvarvarande sannolikt ursprungligt ställningsvirke. Foto Rebecka Svensson 2008, Visby stift, resp. JL 2020.

Klockvåningen mot sydväst. Foto JL 2020.

Interiör från klockvåningen. Foto JL 2020.

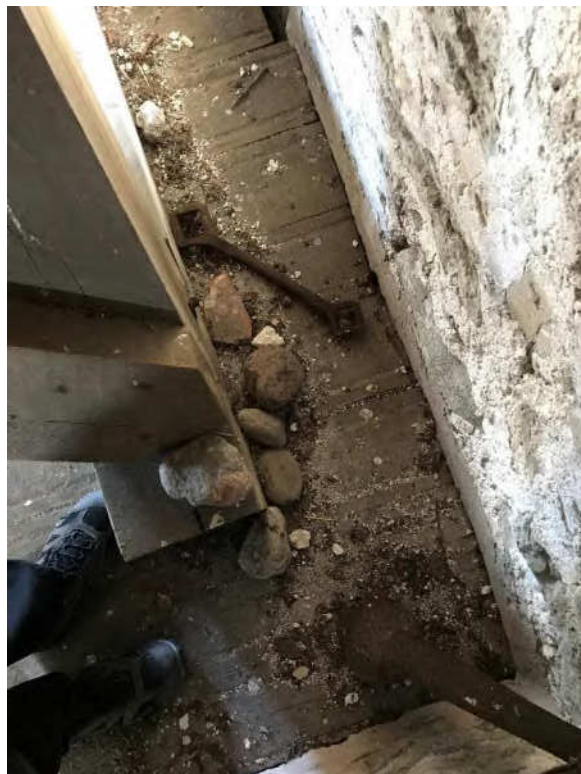

Tornets östra ljudglugg. Foto JL 2020.

Tornets norra och västra ljudgluggar. Foto JL 2020.

Klockvåningens södra sida sedd ovanifrån. T.h. kimningsstenar. Foto JL 2020.

Tornhuvens bärverk samt ett av de fasade takfallen i hörnen. Foto JL 2020.

Tornkrönets sydvästra hörn. Foto JL 2020.

Tornhuvn sedd inifrån och uppåt. Foto JL 2020.

Långhusvinden mot öster, samt dess norra del mot öster. Foto JL 2020.

Långhusvinden mot väster. Foto JL 2020.

Långhusets takstol, sydvästra hörnet, ovanför den tidigare luckan till vinden. T.h. exempel på de urtag som finns på flera av bindbjälkarna. Två borrhål från dendrokronologisk undersökning synliga. Foto JL 2020.

Långhusets takstol, detalj. T.h. handavtryck i putsen snett ovanför norra delen av passagen mellan torn och kyrkvind, på sidan mot vinden, sannolikt från långhusets byggnadstid vid slutet av 1100-talet. Foto JL 2020.

Långhusets taknock mot väster med övre delen av västra gavelröset sett inifrån. T.h. triumfbågmuren sedd mot öster. Foto JL 2020.

Triumfbågmuren sedd mot öster och sydöst. Gavelröset förstärkt med betong 1965. Foto JL 2020.

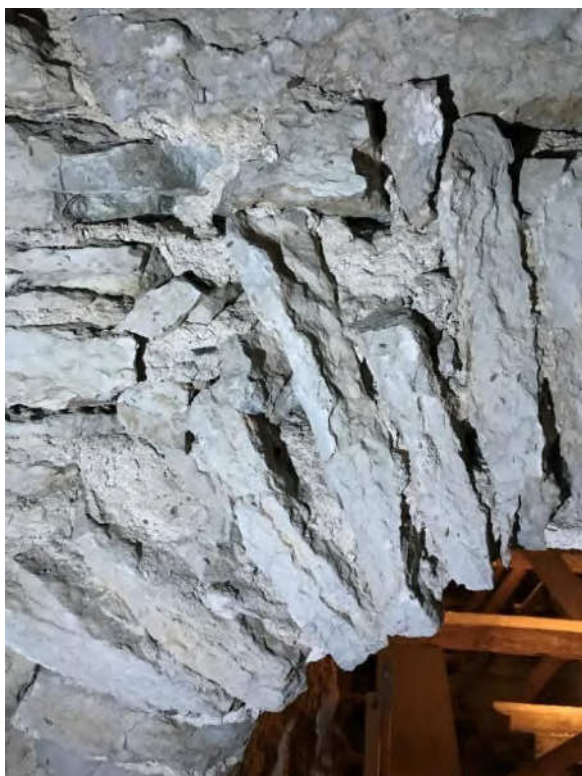
Långhusvindens östra del med panel framför övre delen av triumfbågen. Foto JL 2020.

Långhusvindens östra del ovanför långhusförlängningen, sedd mot nordöst. Foto JL 2020.

Korvindens sydvästra hörn. Triumfbågsmurens murverk grövre än mot långhusvinden. Gaveln förstärkt med betong 1965. T.h. rest av avbränt ställningsvirke i triumfbågsmuren mot korvinden. Foto JL 2020.

Del av murverket i triumfbågsmurens öppning mellan vindarna, sedd från korvinden. T.h. korvinden mot väster. Foto JL 2020.

Korvinden sedd mot nordöst med valvets ovansida. Foto JL 2020.

Korvinden sedd mot öster. Foto JL 2020. T.h. del av korvindens takstolsfot. Rebecka Svensson 2008, Visby stift.

Ljusglugg i korvindens östra gavelröste. Foto JL 2020.

Korets östra gavelröste, sett mot öster samt mot nordöst. Foto JL 2020.

Detaljer av murverket i korets östra gavelröste med spår, möjligen av eldsvåda. Foto JL 2020.

Inredning och inventarier

Högaltaret är murat, har en medeltida altarskiva och på sin södra sida en piscina, dock är det sannolikt inte orubbat medeltida utan ommurat, kanske 1686, när altartavlan sattes upp. Altartavlan är skänkt av Henrik och Inger Schmidt. Ett medeltida sidoaltare finns bevarat på södra sidan tack vare att det utgör fundament till predikstolen. Ett sidoaltare i norr revs 1876. Altarringen, sannolikt från 1876, ersatte en äldre, likaledes genombruten. Koret har flera nischer i behåll. En stor sittnich finns nära altaret på korets södra sida. Invid den i ett hörn en rektangulärt stensködd rektangulär nisch och på östra muren en nisch med rikt snidade trädörrar, sannolikt från 1400-talets första hälft. På dörrarnas insidor finns välbevarade målningar av S:t Petrus och S:t Paulus. Att samma gestalter återkommer i takmålningarna har tolkats som att de varit kyrkans skyddspatron (SvK Go IV:2 s. 274). Ytterligare en nisch med medeltida trädörrar, från 1300-talet, i korets norra mur har sannolikt utgjort sakramentsskåp. En ovanligt placerad stor nisch finns rakt bakom altaret.

Predikstolen skänktes av Henrik och Inger Schmidt 1697. Ljudtaket byggdes om av Johan Hernell 1747 och fick Fredrik I:s monogram. Trappan byggdes om 1876 och 1965. Bänkinredningens skärmar är kvar från 1876 års bänkinredning medan det inre i princip formades 1965. Det tidigare nämnda interiörfotot från 1875 visar den rikt formade 1600-talsinredning med korbänk och sannolikt skriftestol, vilken togs bort 1876. En läktare från 1876 revs 1965.

Triumfkrucifixet från 1400-talets mitt är kyrkans i princip enda medeltida träskulptur. Färgen är sentida. Innan det placerades i triumfbågen 1965 hängde det på korväggen och före 1900-talets början på norra muren i långhusförlängningen nischliknande försänkning. Den enkla baksidan talar inte för att det har hängt fritt tidigare. År 1965 påträffades en del av en medeltida träskulptur i ringkammaren, vilket talar för att man här kan ha samlat kyrkans äldre skulpturer och att de sedan förkommit. Ringkammaren började till exempel användas som vedförråd när kaminen anskaffades omkring 1906.

Kyrkans mest kultur- och konsthistoriskt värdefulla föremål är dopfunten i sandsten av ”Hegvald”, en av hans mest kända och med de för honom karaktäristiska, lite ”gummiliknande” figurerna. Dopfunten tillverkades troligen under 1100-talets senare del. Vissa spår av ursprunglig färgsättning förekommer liksom övermålning i bland annat vitt. Konserverad 1965 av Erik Olsson i Sanda. Vid Brunius besök i början av 1860-talet stod den på sin avlånga häll, och beskrivs i anslutning till föremål i koret. På fotot från 1875 står den i korets sydöstra hörn, synbarligen utan hällen, vid jämförelse med ett något yngre foto från samma plats. I början av 1900-talet stod den vid predikstolstrappan och hällen låg på kyrkogården (SvK Go IV:2 s. 285). 1965 togs hällen in i kyrkan och en plats för dopfunten infördes vid korets norra sida där korbänken tidigare stod. Dopskålen från 1697 skänktes av Inger och Henrik Schmidt i samband med att man också målade om dopfunten och på så sätt lyckades ge funten en förnyad ställning i det nyinredda kyrkorummet.

Nummertavlan har ett 1700-talskrön, skulpterat av Johan Hernell och överfört, kanske 1876, till en ny nummertavla från den ännu bevarade gamla. Bland andra inventarier märks en officersvärja och ringkrage som burits under Karl XII:s krig av Nils Lyloffson Schmidt. Orgeln byggdes 1970. I tornet hänger två klockor. Den äldre göts 1863 som ersättning för en medeltida men försågs felaktigt med Dalhems kyrkas namn. Ytterligare en klocka skänktes 1969.

Interiör av altarpartiet. Foto JL 2020.

Det medeltida högaltaret sett från sydväst samt invigningskors på altarskivan. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Altaranordningen sedd från sydväst. Foto JL 2020.

Piscina på altarets södra sida, tillverkad av listverk i röd kalksten. Foto JL 2020.

Altartavlan av trä, skänkt av rådmannen och vice borgmästaren i Visby Henrik Schmidt och hans hustru Inger, född Gardea (Gardeus), 1686. Målningen av Nattvarden, tillskriven Andreas Hamberger (Svahnström & Svahnström 1989). Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Altaranordningen före restaureringen 1876. Detalj av foto av C. F. Lindberg 1875, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Altarets baksida sedd från söder och norr. Foto JL 2020.

Det södra sidoaltaret, bevarat som fundament åt predikstolen, sett från nordväst. Foto JL 2020. T.h. det 1876 rivna norra sidoaltaret, sett från sydväst. Foto C. F. Lindberg 1875, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Kalkstensklädd rektangulär boknisch (?) samt sittnisch på östra delen av korets södra mur. T.h. detalj av den rektangulära nischen. Foto JL 2020.

Skåp i nisch i södra delen av korets östra mur. Den snidade senmedeltida omfattningen i trä är omgiven av en målad medeltida ram, senare ersatt av målade skuggor av omfattningens krön samt initialer och året 1689. Foto JL 2020.

Skåp i nisch i östra muren söder om altaret, öppen med detaljer av dess hyllor. Foto JL 2020.

Målningar på skåpets uppslagna dörrar. Foto JL 2020.

Nisch i korets östra mur bakom altaret. T.h skåp i nisch i östra delen av korets norra mur. Foto JL 2020.

Skåpet i norra muren öppet samt detalj av dörrarna. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Predikstol, skänkt av Henrik och Inger Schmidt 1697. Ljudtaket ombyggt 1747 av Johan Hernell. Foto JL 2020.

Predikstolens ljudtak. Foto JL 2020.

Predikstolskorgen med målningar, sannolikt av Abraham Beck. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Predikstolen före restaureringen 1876. Foto C. F. Lindberg 1875 (detalj), ATA, RAÄ Kulturmiljöbild. Nedan t.v. predikstolstrappa från 1876, avlägsnad 1965. Foto Carl R. af Ugglas 1907-12, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild. T.h. nuvarande predikstolstrappa från 1965. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pettersson 2006, Visby stift.

Korbänk, troligen från 1600-talet, med rikt skulpterat krön på ryggstycket. I bakgrunden sannolikt en skriftestol, omtalad 1730, troligen från 1600-talet. Båda rivna 1876. Foto C. F. Lindberg 1875 (detalj), ATA, RAÄ Kulturmiljöbild. T.v. korbänk från 1876, borttagen 1965. Foto Alfred Edle 1928 (detalj), ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Bänkinredning från 1876, ombyggd 1965. Foto JL 2020.

Bänkinredning från 1600-talet, riven 1876. Bänkarna har förhöjda gavlar, några av dörrarna speglar med bågkrönta fält. Sättningar i golvet förefaller ha gjort att en del dörrar inte gick att stänga. Foto C. F. Lindberg 1875 (detalj), ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Triumfkrucifix, 1400-talets mitt. Foto JL 2020.

Triumfkrucifixet, nedan baksidan, som saknar den bemålning som kunnat visa att det tidigare hängt i triumfbågen. Före 1965 placerat på väggen, sedan 1900-talets början på korets norra mur, tidigare i långhusförlängningen, ovanför norra sidoaltaret. Foto JL 2020.

Dopfunten från 1100-talets senare del av "Hegvald". Hällen skildes från funten 1876 och återfördes 1965 efter att ha legat på kyrkogården. Foto JL 2020.

Dopfunten, nedan detalj
av foten. Foto JL 2020.

Detalj av dopfuntscuppans undersida. Foto JL 2020.

Detalj av dopfuntens cuppa. Foto JL 2020.

Dopfunten placerad i korets sydöstra hörn vid 1800-talets slut, senare flyttad till sidan av predikstolstrappen och 1965 till nuvarande plats på korets norra sida. Foto Olof Sörling, troligen omkr. 1890, ATA, RAÅ Kulturmiljöbild. T.v. dopskål, enligt inskrift skänkt av Inger och Henrik Schmidt 1697. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Nummertavla med krön från 1700-talet av Johan Hernell. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift. T.h. tavlan med träsisffror och på gamla trätavlan. Vänster om tavlan skymtar krucifixet, ovan till höger sannolikt "Höökens värja". Foto C. F. Lindberg 1875 (detalj), ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Nummertavlan i bilden ovan till vänster, samt detalj av mässhake från 1800-talets slut. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Kyrkstöt från 1600-talet, nu i Gotlands Museum. T.h. och nedan graverad värja, ovanligt nog med bevarad balja, som burits av Nils Lyloffson Schmidt från Halla (1695-1737) och kallad "Höökens värja" efter siste ägaren Nils Nilsson Höök. I kyrkan sedan 1700-talet. Hängde på 1800-talet på korets norra mur. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift, före konservering 2017.

Ringkrage av försilvrad mässing enligt 1717 års modell för fänrik, buren av Nils Lyloffson Schmidt och uppsatt i kyrkan vid hans begravning 1737. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift före konservering 2017.

Orgel från 1970, byggd av Anders Persson, Viken, med stängda och öppna sidor. Foto JL 2020 resp. Foto Bo-Göran Kristofersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift. Nedan t.h. vindflöjel från 1775, enligt uppgift inte från kyrkan utan från Hallegårda borg. Foto Bo-Göran Kristofersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Delar av en vigvattenskål. Foto JL 2020. T.h. de korsande vindskidornas profilerade krön över korgavlarna. Nedan t.v. arkitekturdetalj, troligen en provisorisk kolonnnett från ljudgluggarna, t.h. repstavsornerat hammarband på långhuset. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

T.v. arkitekturdetalj, troligen en provisorisk kolonnnett från ljudgluggarna, t.h. repstavsornerat hammarband på långhuset. Foto Bo-Göran Krisoffersson och Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Klocka gjuten 1863 av Bergholtz, Stockholm. Foto JL 2020.

Inskriften anger att kyrkan gjutits för Dalhem, vilket möjligen består av en förväxling mellan orterna vid gjutningen, inte mellan klockorna. Foto JL 2020.

Del av klockans dekor. Foto JL 2020.

Klocka gjuten 1969 av Bergholz, Sigtuna. Foto JL 2020.

Detalj av inskriften och gjutarmärket på 1900-talsklockan. Foto JL 2020.

Restaureringar

Åren kring 1700 undergick kyrkan en genomgripande och samlad förnyelse som omfattade såväl nya inredningsföremål, takmålning och utvändiga tegeltak. Målsättningen var sannolikt att dels sätta kyrkan i stånd, dels låta rummet präglas av tidens karolinska barockklassicism. En senare genomgripande samlad insats gjordes till det yttre på 1860-talet, följd av en genomgripande inre restaurering 1876, varvid bland annat golvet åtgärdades och 1600-talsbänkarna ersattes med nya. Ett classicistiskt mer återhållsamt ideal med inslag av detaljer i nygotik präglade förändringen. En yttre restaurering genomfördes 1931. Efter lång planering genomfördes en inre och yttre restaurering 1965 efter ritningar av Olle Karth och med Erik Olsson som konservator.

Modernismens mer återhållsamma ideal i kombination med en vetenskapligt underbyggd antikvarisk medvetenhet ledde till att vissa delar av inredningen slopades och att äldre måleri, som varit överputsat, togs fram och presenterades som konstverk i rummet, sida vid sida med varandra. Byggnadstekniska åtgärder genomfördes, som att korgaveln stabiliserades med betong och att långhustaket värmeisolerades. En yttre restaurering genomfördes 1994-95 efter förslag av arkitekt Jan Utas. Yttertaken lades om, långhuset putsades om liksom delar av koret och sakristian, där medeltida puts sparades åt norr och söder. Förberedelser görs för en inre restaurering omfattande konservering av äldre måleri på trä, som altartavla, predikstol och innertaket samt ny textilförvaring. En yttre restaurering är också planerad med omputsning och omfogning av vissa partier.

Interiör mot öster före restaureringen 1876 som innebar att kyrkans äldre inredning från 1600-talet till stora delar byttes ut. Foto C. F. Lindberg 1875, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster efter restaureringen 1876. Foto Einar Erics 1914, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster med 1876 års läktare, riven 1965, och bänkinredning. Foto Einar Erics 1914, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

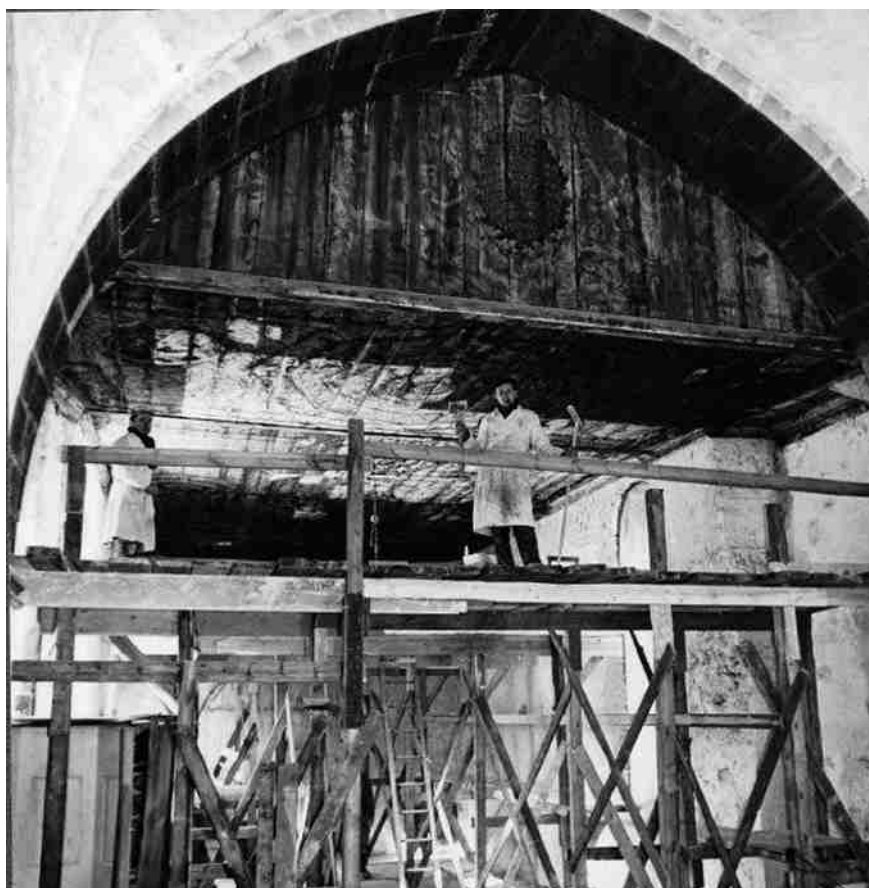
Interiör mot öster. Bågen på muren ovanför kaminen från 1906 innehåller rökröret. Foto Alfred Edle 1928, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

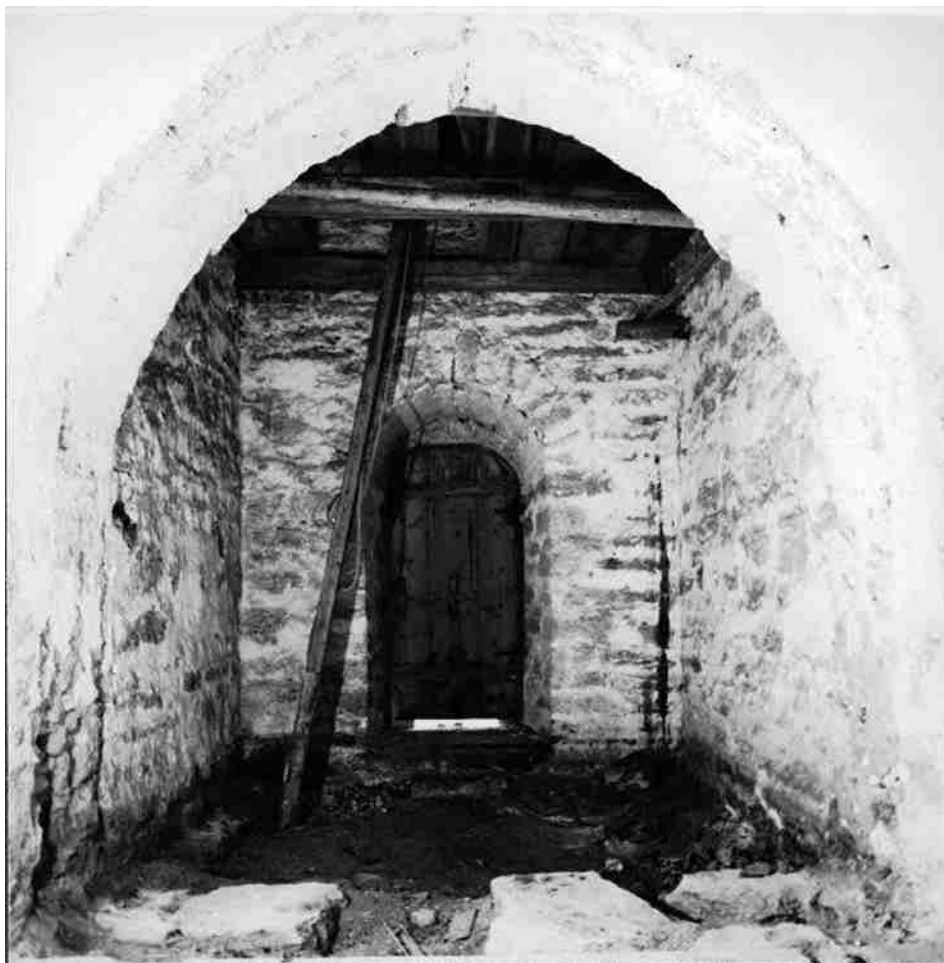
Interiör mot öster. Foto Alfred Edle 1943, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Interiör mot sydväst av kyrkorummet, starkt nedsotat. Foto 1953, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

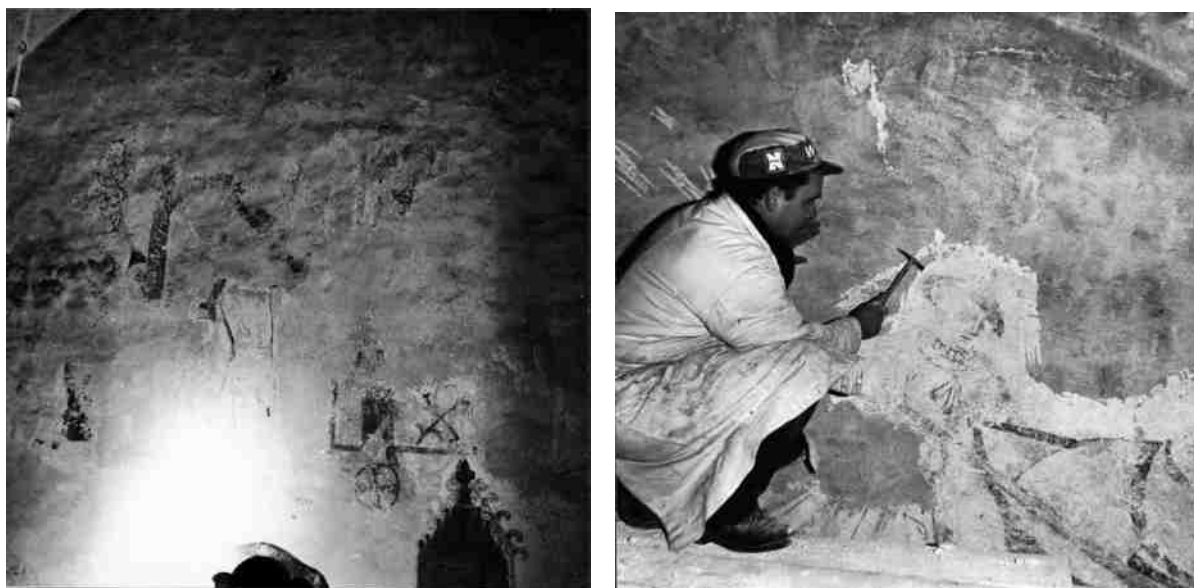
Interiör mot väster under restaureringen 1965. Innertaket rengörs från sot från kaminen. Foto ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Ringkammaren mot väster när träväggen i tornbågen rivits under restaureringen 1965 innan den nya väggen byggdes. Foto ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Tornbågens norra sida under restaureringen 1965. Träväggen för bågen, troligen från 1876, har tagits ned och blottlagt dekor från 1600-1700-talet fram till gränsen för en tidigare trävägg. Spåren målades sedan över när den nya träväggen byggdes 1965. T.h. smygen till långhusets medeltida fönster delvis frilagd 1965. Foto ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Kalkmålningar på korets norra mur vid restaureringens början 1965 samt under framtagning på korets södra mur.
Foto ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Korets norra mur efter avslutad restaurering 1965. Foto Sören Hallgren, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Korets takstol mot nordöst och långhusets mot nordväst under takomläggning. Foto Alfred Edle 1931, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Långhusets takstol mot öster under takomläggning. Foto Alfred Edle 1931, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Sex meter väster om väg och kyrkans sydöstra hörn står två runstensfragment av sandsten. Det ena mäter 0,47 x 0,40 m och är 0,17 m tjockt. Det andra är 0,48 x 0,43 m och 0,17 m tjockt. Stenarnas runrader mäter 2-5 cm i höjd. Ristningarna tillhör ursprungligen samma runsten. Fragmenten är klassade som Fornlämning¹.

I altaret sitter fyra inmurade bildstensfragment som i Fornreg klassas som Övrig kulturhistorisk lämning². Stenarna återfanns på 1980-talet av Beata Böttger-Niedenzu³.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket

¹ L1977:9792 (Halla 5:1).

² L1977:9793 (Halla 5:2).

³ Böttger-Niedenzu 1988.

sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kinningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren 2019 ställdes i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Halla kyrka utgör som en del av Gotlands kulturhistoriska skatt av välbevarade medeltida kyrkor en del i förståelsen och kunskapen kring detta byggnadsbestånd. Som välbevarad konst- och kulturmiljö ger den i sig en möjlighet att ta del av en genuin medeltida miljö som har tillförts konstföremål under århundradena fram till idag.

Ett särskilt värde för kyrkans yttre utgör profilen av en så kallad klövsadelskyrka, vilken på ett tydligt sätt illustrerar de förändrade omständigheterna kring de medeltida kyrkornas byggande. Tornet utgör ett arkitektoniskt särskilt väl gestaltat uttryck för romansk arkitektur. Koret, med sitt masverksfönster och resliga gavel visar på den gotländska höggotikens karaktär. Taken, med sitt delvis äldre tegel utgör ett bidrag från 1700-talets strävsamma omsorg om kyrkorna. Tornhuvens eleganta resning, mjuka övergång från torn till spira samt krönande kors utgör ett exempel på det mellersta 1800-talets akademiutbildade arkitekter kombinerade sina klassicistiska kunskaper i proportionering med medeltidens former.

Kyrkorummet utgör en väl fungerande sammansättning av tillägg från olika tider och med olika konstgenrer från arkitektur till skulptur och måleri. Sett från långhuset med sina romanska proportioner utgör det höggotiska korfönstret ett blickfång genom sin resning och sitt rika masverk med rester av medeltida glasmålningar. Det senmedeltida krucifixet och kalkmålningar från samma tid samsas med 1600-talets barockinredning. Bänkinredningen och långhusfönstren visar på 1800-talsklassicismens sammanhållande former medan altarskranket visar på det sena 1800-talets nygotik. 1900-talets modernism gör sig gällande i orgelfasaden och i tornbågens vägg, där den i modernistisk anda asymmetriskt placerade dörren utgör ett både diskret och genom sina artikulerade detaljer markant inslag som utgör ett viktigt tillskott till den annars enkla väggen.

Av särskilt stort värde för kyrkorummet utgör det målade innertaket som ger rummet en visuell rikedom och anknytning till den typ av arkitektur som förekommer i stormaktstidens slottsmiljöer i Mälardalen och i Västsverige. Predikstolen och altartavlan har ett värde i

anknytning till denna tidsperiod och genom deras till namnet kända tillskyndare som tagit en roll som kan kopplas till det sena 1600-talets upprustning av kyrkan. Predikstolen står också på ett bevarat medeltida sidoaltare av ett slag som inte är ovanliga på Gotland men nästan saknas helt på i fastlandets kyrkor.

Av den fasta utsmyckningen bjuder den medeltida konsten en serie kalkmålningar från olika skeden. En särställning inom det fasta måleriet utgör dock dörrarna i väggskåpet söder om altaret med välbevarade målningar på dörrarnas insidor, utförda på väggrund på trä under 1400-talets första hälft. Som fast utsmyckning i det yttre kan, förutom detaljer och öppningar i tornet, nämnas korportalens vegetativa dekor och sakristiefönstrets speciella form.

Kyrkans inventarier

Av inventarierna intar dopfunten platsen som en av kyrkans mer värdefulla föremål, dels genom sin ålder från tidig medeltid, dels, och inte minst, genom sitt konstnärliga uttryck och den uppmärksamhet och betydelse denna och ”Hegvalds” övriga dopfunten ägnats. Halla hör till en av de mer uppmärksammade. Av värde är också att dopfunten är placerad på den ursprungliga hällen med avrinningsanordning med mera.

Till kulturhistoriskt värdefulla föremål hör värjan och ringkragen från 1700-talets början som hör till kyrkan och som är unika även i ett nationellt perspektiv. Dopfatet från samma tid, har som skänkt av paret Schmidt ett kulturhistoriskt värde. Denna gåva bidrog sannolikt till att kyrkan behöll sin gamla dopfunt och inte också skaffade ny sådan i samband med att den övriga inredningen förnyades vid denna tid.

På kyrkans vindar och i tornet är det lätt att se avtryck och spår av verksamheten kring att bygga och vårda en kyrka. I putsen har bevarats avtryck av händer och av de virken som användes som stöd under valvslagningen. Timret berättar om de verktyg som användes och hur de tidigare har använts på annat sätt genom bevarade äldre urtag och tillformningar eller berätta om tidigare bränder. Murverket kan antingen berätta om höga ambitioner och stor omsorg om ett gott resultat genom noggrant bearbetade stenar med skarpa hörn eller genom sina skador berätta om händelser i byggnadens historia.

Kyrkogården

Halla kyrkogård tillhör Gotlands mindre till medelstora kyrkogårdar. Den har en tydlig årsring och är uppdelad i en äldre och en yngre kyrkogård. Troligen har kyrkogården utvidgats vid ett tillfälle innan 1884. En utvidgning skedde åt norr 1954. Den äldre kyrkogårdens norra gräns markeras av den tidigare muren där grundmuren kvarstår samt en trädrad med gamla askar. Kyrkogårdens storlek berättar om sockens expansion och ökade befolkningsmängd.

Den parkliknade ’förgården’ med en allé av tuja och sockenstugan ger kyrkomiljön som helhet ett stort miljöskapande värde.

Kyrkogården ligger vackert i landskapet på en höjd med vidsträckta utblickar mot väster över det öppna odlingslandskapet. Den gamla landsvägen öster om kyrkogården är bevarad.

Den äldre kyrkogården har en huvudgång från söder och en gång mot öster. I övrigt saknas gångar vilket ger denna del av kyrkogården ett historiskt värde. Den yngre kyrkogården har ett

gångsystem som inramar gravplatserna samt planteringar med häckar av spirea vilket ger avgränsade kvarter. Det är tidstypiskt för mitten av 1900-talet och framåt.

Den södra och östra ingången har färist (järngaller) över diken. Denna tradition att ersätta tidigare murar vilka oftast plockades ned, med terrassmurar och djupa diken utanför muren samt färist över diken för att hindra kreaturen att ta sig in på kyrkogården, är vanlig inom det som tidigare var Roma pastorat. De anlades under senare delen av 1800-talet.

Välbevarade trädkransar omger både den äldre och den yngre kyrkogården. De bidrar till en rumskänsla och lummighet i den öppna miljön.

Kyrkogårdens speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Halla socken. Ett antal äldre kalkhällar står uppställda norr om kyrkan vilket förstärker historien bakåt.

22 gravvårdar på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla/intressanta i kyrkogårdsinventeringen 1996. Vid en uppföljande inventering 2017 angavs 31 gravvårdar som kulturhistoriskt intressanta.

Naturvärden

De gamla träden bör om möjligt bevaras. Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Halla kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Halla kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1100-tal	Absidkor, varav portalen är bevarad återanvänd som tornportal (SvK anger o. 1120). Dopfuntsunderlag.	GK, SvK SvK
1196	Byggnadsår enligt Strelow.	SvK
o. 1200	Det nuvarande långhuset uppfördes (SvK anger ”troligen (...) 1196”). Dopfunt av Hegwaldr.	GK, SvK GK
t. 1200-tal	Det nuvarande tornet byggdes (SvK anger o. 1230).	GK, SvK
o. 1350	Nuvarande koret och sakristian byggdes, sakramentsskåp (SvK anger o. 1270). Glasmålningar i det Ö korfönstret, varav reste bevarats (SvK anger o. 1300, vilket även avser korportalen).	GK, SvK GK, SvK
1300-tal?	Gravhällar (uppställda på kyrkogården) över 1. Botvid, domare i Halla, samt dennes son Jakol, 2. Hallingnis, hustru till Botvid, samt 3. Haldwinus förpaktare – d.v.s. brukare av klosterboställe – i Bro och dennes hustru Gunvi.	SvK
1400-tal	Muralmålningar av ”Passionsmästaren” samt väggsåp i koret. Triumfkrucifix (SvK anger o. 1460). Kyrkklocka.	GK, SvK GK, SvK GKR
t. 1500-tal	Muralmålningar i koret.	GK
1686	Altaruppsats, målningen tillskriven Andreas Hamborger.	GK, GKM
1689	Inskrift vid väggsåpet i koret.	GK
1697	Takmålning i långhuset (SvK och GKM anger att de är utförda av Abraham Beck). Predikstolen, förmodligen målade Abraham Beck apostlafigurerna. Dopfunten målades.	SvK, GK, GKM GK, GKM SvK
	Det rektangulära fönstret vid predikstolen togs upp.	SvK
s. 1600-tal	Bänkinredning,	SvK
1699-1702	Tegel på långhustaket.	SvK
1703	Takreparation (tegeltak?)	SvK
1733, 1735	Stengolv lades i kyrkan. Tegeltak på sakristian?	SvK SvK
1737	Reparation av långhustaket, bl.a. byttes det norra remstycket. Årtal på långhusets N fasad skrivet med rödkrita på putsen (utvändigt).	SvK GF
1747	Predikstolens baldakin moderniserades av Johan Hernell.	GK
1753	Tornreparation av Johan Suderbys.	SvK
1783	Sakristidörren plåtbeslagen.	SvK
1830	”Hela öfverbyggnaden med Spärr, Band, rior och Golf är hel och hållen ruten och fodrar skyndsamt reparation” (inventarium).	ATA

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
o. 1860	Södra långhusfönstret vidgat (arkitekt Pehr Ulrik Stenhammar godkänd 1862).	SvK, BH
	Uppgångshålet i tornets valv togs upp.	SvK
1863	Kyrkklockan omgjuten.	SvK
1864	Tornhuven till större delen nybyggd.	SvK
	Enl. en teckning av P.A. Säve detta år var långhus- och kortaken täckta med tegel.	ATA
	Årtal på ett av tornhuvens högben.	GF
1875	Bänkinredning (SvK anger 1876) och läktare uppfördes efter ritningar av arkitekten Ludwig Hawenman (ATA anger 1876). Det N sidoaltaret revs bort.	BH, SvK, ATA
1876	Brädgolv i koret.	SvK
1800-tal?	Kortaket spånklätt.	SvK
	Altarring.	SvK
1906	Vedkamin i långhusets NÖ hörn (arkitekt Isak Gustaf Clason).	ATA, BH
1931	Tornhuven reparerad/nybyggd, plant trägolv under klockorna i tornet ersatt med vattendäck av bräder, och tegeltaken på långhuset, koret och sakristian omlagda på tät bördning.	SvK
1951	Restaureringsförslag av arkitekt Gustav Holmdahl, Stockholm (ej utfört).	GF
1954	Utvidgning av kyrkogården.	GF
1961	Restaureringsförslag av arkitekterna Alvar Tördeman och Ove Hidemark, Stockholm (ej utfört).	GF
1965	Restaurering efter förslag av länsarkitekt Olle Karth, Visby: Tornets fasader gjordes rena från puts, omputsning av fasaderna i övrigt. Smärre takreparationer. Plåtbeslagning av fönsterbänkar, trädäckning av gluggar i tornet. Träkolonetter (2 st.) i tornöppningarna bytta mot d:o av kalksten. Nya kolonetter i korportalen, komplettering av masverk i korfönstret. Hänggränna och stuprör på långhusets och korets S takfall. Förstärkning av V korgaveln (ingenjör Gunnar Hammarlund, Göteborg). Rivning av skorsten, borttagning av kamin samt, ny fodrad skorsten. Vattenburet värmesystem med pannrum under sakristian. Belysningsinstallation. Rivning och uppsättning av ny vägg mot tornrum, rivning av läktare. Värmeisolering av innertak i långhuset. Flyttning av dopfunten från korets NÖ hörn till N korväggen, återinläggning av dopfuntsfundamentet. Upphängning av triumfkrucifixet i triumfbågen. Ändring av räcket till predikstolen. Höjning av altarskranket. Nytt textilskåp i sakristian. Borttagning av korbänken. Komplettering av bänkinredningen samt av stengolv i sakristian. Framtagning av muralmålningar samt konservering av målningar på innertak och inventarier (Erik Olsson).	GF
1969	Ny, andra kyrkklocka.	GKR

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1970	Ny orgel av Anders Perssons Orgelbyggeri, Viken, tidigare harmonium.	GF, ISO
1984	Omläggning av tegeltaken på koret samt inspektionsbryggor på kor- och långhusvindarna.	GF
1993	Förråds- och personalbyggnad på kyrkogården.	ATA
1994-95	Yttre restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby: Tornhuvens panel, spirstock och kors byttes, liksom rötskadat virke, vindflöjeln reparerades och justerades, takgesimsen nygjordes. Långhusets och sakristians tegeltak lades om, befintligt tegel användes och kompletterades med Vittingetegel (hela långhusets N takfall), rötskadade delar byttes. Nya vindskivor och vattbräder samt avvattningsanordningar. På långhuset byttes taktassarna och gjordes länge, tätningar mot torn- och kormurarna byttes. Kortakets vindskivor av koppar byttes mot d:o av trä, takluckan byttes. På korets och sakristians fasader sparades rester av medeltida bruk (N och S fasaderna), på långhuset höggs all puts ned och rengjordes. Naturstensytor (bl.a. tornets fasader) rengjordes och foglagades. Ljudgluggarna belades med tjärade falar, tätningar mot kolonetterna av blyplåt, nätramar. Tornets ljusgluggar försågs med ny avtäckning av blyplåt, nya ramar med nät. Fönsterbänkar (blyplåt) i långhusets fönster justerades. Bågarna renoverades, trasigt glas byttes. Bärjärnen i korets fönster målades. Tornets portblad tjärsmordes och korets målades med linoljefärg, båda försågs med invändiga slagregnavlopp. Stegar av trä i tornhuven.	GF
1996	Kor- och långhusportalerna konserverades av Jacobsen & Bresler.	GF
1997	Tak för 8 gravhällar byggdes på kyrkogården.	GF
1999	Sex gravhällar, en gravvård samt en funt/piscina konserverades av Stenkultur i Stockholm AB.	GF
2009	Ombyggnad av tornstege. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2010	Konservering/rengöring av gravstenar. Ansvarig entreprenör Stenkultur AB.	GM
2012	Förbättrad tillgänglighet till tornet. Montering av nya trappor och vilplan. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2012	Restaurering och stöldsäkring av ljuskronor och ljusredskap. Ansvarig entreprenör, Dahlströms metallgjuteri.	GM
2012	Konservering av lösa inventarier; likvagn, likbår och träljusstakar. Ansvarig entreprenör Byggnadshyttan på Gotland	GM
2015	Anläggning av askgravlund.	GM
2017	Konservering av värja med balja och ringkrage. Ansvarig entreprenör, Acta konserveringscentrum AB.	GM
2018	Konservering av dopfunt. Ansvarig entreprenör, konservator Katarina Schüssler.	GM
2018	Beslut om tillstånd för in- och utvändig restaurering	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007).
BH	Byggnadshyttan på Gotland 2005-2006, årsskrift, 2007. Gotlands fornsals arkiv
GF	Lagerlöf, E., och Svahnström, G., Gotlands kyrkor. En vägledning, 1991.
GK	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKM	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKR	Svahnström, G., och Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
GKS	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och
ISO	Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
kh	kyrkoherde
Muntl.	Muntlig uppgift från församlingen.
o.	omkring
o.	sent
s.	Statens Historiska Museum
SHM	Strelow H. Nilsson, Cronica Guthilandorum, 1633.
Strelow	Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:1, 1952.
SvK	tidigst.
t.	

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby
 Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
 Inventering av inventarierna i Halla kyrka 2004-07, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Halla kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Inventering av Halla kyrkogård, utförd 2017 av Gotlands Museum.
 Program för utvändiga reparationsarbeten på Halla kyrka, upprättat 1994 av arkitekt Jan Utas, Visby.
 Trädvårdsplan 2011. Eva Selin, Gotlands Museum.
 Vård- och underhållsplan Halla kyrka 2010. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Byggnadshyttan på Gotland 2005-2006, årsskrift, 2007.
 Böttger-Niedenzu, B. & Niedenzu, A. 1988. Neufunde gotländischer Bildsteine 1981–1985. Skandinavistik 18.
 Jansson, Sven B. F., Gotlands runinskrifter, band 1, 1962.
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Strelow H. Nilsson, Cronica Guthilandorum, 1633.
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Sveriges Kyrkor, Gotland band IV:1, 1952.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattdägningskarta, Halla socken 1752. Lantmäteristyrelsen, H39-1:1.
 Laga skiftes karta 1884. Lantmäteristyrelsen, H39-4:1.